

**1990 SONRASI RUSYA-AZERBAYCAN
İLİŞKİLERİ**

**2021
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ULUSLARARASI POLİTİK EKONOMİ**

Afgan BAKHSHALIYEV

**Tez Danışman
Prof. Dr. Ali ASKER**

1990 SONRASI RUSYA-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ

Afgan BAKHSHALIYEV

Prof. Dr. Ali ASKER

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalında

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır

KARABÜK

Eylül 2021

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	3
DOĞRULUK BEYANI	4
ÖNSÖZ	5
ÖZ.....	6
ABSTRACT.....	7
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	8
ARCHIVE RECORD INFORMATION	9
KISALTMALAR	10
ARAŞTIRMANIN KONUSU	11
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	11
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	11
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM	11
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	12
BİRİNCİ BÖLÜM	13
1. RUSYA-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNİN TARİHİ GELİŞİMİ.....	13
1.1. 19. Yüzyıla Kadarki Dönemde Azerbaycan Tarihinin Gelişim Evreleri	13
1.2. Rusya'nın Azerbaycan Topraklarını İşgali	16
1.2.1. Hanlıklar Dönemi Rusya ile İlişkiler	16
1.2.2. Hanlıklar Dönemi ve Rusya'nın İşgal Politikasının Sonuçları.....	18
1.3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemi Rusya-Azerbaycan İlişkileri.....	23
1.4. SSCB Dönemi Azerbaycan	31
İKİNCİ BÖLÜM.....	39
2. 1990 SONRASI İKİLİ İLİŞKİLER	39
2.1. SSCB'nin Dağılması.....	39
2.2. Azerbaycan Bağımsızlığına Kavuşması	41
2.3. Azerbaycan-Ermenistan Çatışmasında Rusya'nın Tutumu	47
2.4. Azerbaycan'da Rus Askeri Varlığının Sona Ermesi.....	52
2.5. Etnik ve Ulusal Kimlik Üzerinden Yürütülen Politikalar	54
2.6. Enerji Politikaları.....	56
2.7. Toprak Bütünlüğü ve Sınır Sorunlarının Çözümü	60
2.8. İkili İlişkilerin Ekonomi Politikası	62

2.9. İkinci Karabağ Savaşı ve Rusya	66
SONUÇ	74
KAYNAKÇA.....	78
TABLolar LİSTESİ	90
ŞEKİLLER LİSTESİ	91
ÖZGEÇMİŞ	92

TEZ ONAY SAYFASI

Afgan BAKHSHALIYEV tarafından hazırlanan “1990 SONRASI RUSYA-AZERBAJYCAN İLİŞKİLERİ” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Ali ASKER

.....

Tez Danışmanı, Uluslararası Siyaset Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 17/09/2021

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Doç. Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU (KBÜ)

.....

Üye : Prof. Dr. Ali ASKER (KBÜ)

.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ali Samir MERDAN (ÇAKÜ)

.....

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Hasan SOLMAZ

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken herhangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Afgan BAKHSHALIYEV

İmza :

ÖNSÖZ

Bu çalışmada, 1990 sonrası dönemde Azerbaycan-Rusya ilişkilerinde yaşanan esaslı konular ele alınmaktadır. Bunun yanı sıra, konu, bütüncül bir yaklaşımla ele alınarak tarihsel iki ülke ilişkilerinin tarihi gelişim sürecinin önemli evre ve olaylarından da bahsetmektedir. Sovyet sonrası dönemde Azerbaycan ve Rusya Federasyonu arasındaki ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. Fakat bu dönem, Azerbaycan'la ilgili Rusya'nın iki yüz senedir süregelen siyasetinin devamı niteliğinde olmuştur. Tez çalışmamın her aşamasında tecrübe ve bilgileriyle daima destek olan, üniversiteye başladığım günden beri akademik çalışmalarda yol gösteren değerli tez danışmanım Prof. Dr. Ali Asker'e sonsuz teşekkürümü sunarım. Ayrıca günümüzde pek elverişli olmayan sosyal, ekonomik ve sağlık koşullarında desteğini eksik etmeyen ailem ve arkadaşlarıma teşekkür ediyorum.

Afgan BAKHSHALİYEV

ÖZ

1991’de Sovyetler Birliği’nin çöküşü ve bağımsız devletlerin ortaya çıkması, yakın tarihte bir dönüm noktası olmuştur. Yetmiş yıllık bir kesintinin ardından yeniden bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan’ın kuzey komşu olan Rusya ile ilişkilerin incelenmesi, bölgede yaşanan olayları dikkate aldığımızda son derece önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda hazırlanan tez çalışması iki bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde Rusya-Azerbaycan ilişkilerinin tarihi, Azerbaycan tarihinin hanlıklar dönemi, Çarlık Rusya tarafından Azerbaycan topraklarının işgali, Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları ve Rusya’nın bölgede tesis ettiği sömürge idaresi ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) döneminde Rusya-Azerbaycan ilişkilerine, ayrıca Sovyet döneminde Azerbaycan’ın durumuna yer verilmiştir.

İkinci bölümde 1990 sonrası ilişkiler ele alınmıştır. Bu bölümde SSCB’nin dağılması, Azerbaycan’ın bağımsızlığına kavuşmasından, Azerbaycan-Ermenistan Savaşı’nda Rusya’nın tutumundan bahsedilmiştir. Ayrıca iki ülke arasındaki enerji politikaları, sınır sorunları, ilişkilerin ekonomi politiğine ve nihayet İkinci Karabağ Savaşı’na yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sovyetler Birliği, Bölgesel Politikalar, Dağlık Karabağ, Azerbaycan-Ermenistan Çatışması, Rusya Federasyonu.

ABSTRACT

The collapse of the Soviet Union in 1991 and the emergence of independent states was a turning point in contemporary history. Considering the developments that took place in the region reveals the utmost importance of examining the relations of Azerbaijan, which regained its independence after a seventy-year disruption, with its northern neighbor of Russia. This thesis study prepared along these lines consists of two parts.

The First Part discusses the history of Russia-Azerbaijan relations, the khanate period of Azerbaijan's history, the occupation of Azerbaijan's territories by Tsarist Russia, the Treaties of Gulistan and Turkmenchay, and the colonial administration established by Russia in the region. The part also gives space to Russia-Azerbaijan relations during the Azerbaijan Democratic Republic (1918-1920) period and the Azerbaijan's status in the Soviet period.

The Second Part discusses post-1990 relations. This part mentions the dissolution of the USSR, Azerbaijan's attainment of independence, and Russia's posture in the Azerbaijan-Armenia War. The part also gives space to the energy policies between the two countries, border disputes, the political economy of the bilateral relations, and finally the Second Karabakh War.

Keywords: Soviet Union, Regional Policies, Mountainous (Nagorno) Karabakh, Azerbaijan-Armenia conflict, Russian Federation

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	1990 Sonrası Rusya-Azerbaycan İlişkileri
Tezin Yazarı	Afgan BAKHSHALIYEV
Tezin Danışmanı	Prof. Dr. Ali ASKER
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	17/09/2021
Tezin Alanı	Uluslararası Politik Ekonomi
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	92
Anahtar Kelimeler	Sovyetler Birliği, Siyaset, Dağlık Karabağ, Azerbaycan, Rusya.

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Russia-Azerbaijan Relations After 1990
Author of the Thesis	Afgan BAKHSHALIYEV
Advisor of the Thesis	Prof. Dr. Ali ASKER
Status of the Thesis	Master's Thesis
Date of the Thesis	17/09/2021
Field of the Thesis	International Political Economy
Place of the Thesis	KBU/LEE
Total Page Number	92
Keywords	Soviet Union, Politics, Nagorno-Karabakh, Azerbaijan, Russia.

KISALTMALAR

AB: Avrupa Birliği

AGİT: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı

AzHC: Azerbaycan Halk Cephesi

AHC: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti

Azerbaycan SSC: Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

AzKP : Azerbaycan Komünist Partisi

BDT: Bağımsız Devletler Topluluğu

BM: Birleşmiş Milletler

BTC : Bakü-Tiflis-Ceyhan

DKÖV: Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti

OIC/ İKÖ: Organisation of Islamic Cooperation (İslam Konferansı Örgütü)

RSFSC : Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TSFSC : Transkafkasya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Bu çalışmada, Rusya ve Azerbaycan'ın uzun süren tarihi ilişkiler, farklı evreler ve koşullar bağlamında, ayrıca siyasi ve ekonomi politiği yönüyle incelenecektir. Çalışmanın ana konusunu 1990 sonrası dönem oluştururken, iki ülke arasındaki ilişkilerin esasına varmak için 19. yüzyıldan başlayan Rus sömürgeciliğinin mahiyeti ortaya konulacaktır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Araştırmanın amacı, Rusya Federasyonu ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerin siyasi ve tarihi gelişim seyrinin ana evreleri doğrultusunda irdelemek ve mahiyetini ortaya koymaktır. 19. yüzyılın başlarından itibaren Çarlık Rusyası'nın bir sömürgesi haline gelen Azerbaycan, 1918-1920 yılları arasındaki bağımsızlık süreci dışında, 1991'e kadar farklı siyasi sistemde varlığını sürdürmüştür. Rusya Federasyonu'nun, bağımsızlığını ikinci kez elde eden Azerbaycan'a yönelik siyasetinin mahiyetini açığa çıkarmak araştırmanın esas amaçlarından. 1991'den başlayarak günümüze kadar geçen süre zarfında, ikili ilişkilerin karakterini irdeleyen çalışma sayısı son derece sınırlıdır. Bu yüzden, tez çalışması, bu konudaki alan literatürüne katkı bakımından önem taşımaktadır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışmada tarama-inceleme yöntemiyle yürütülmüştür. Çalışmada, konuyla ilgili Azerbaycan Türkçesinde, Türkçe, İngilizce, Rusça ve diğer dillerde yayımlanan bilimsel makale, kitap, raporlar, tebliğ, basın yazıları ve resmi internet sayfalarında yer alan bilgilerden yararlanılmıştır.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM

Araştırmada, bağımsızlık sonrası dönemde iki ülke arasında birçok sorunun yaşandığını görmekteyiz. Bu sorunların bazıları geçici, bazıları periyodik, bir kısmı ise kalıcı niteliklidir. Bağımsızlık öncesi dönemin değişik evrelerinde Rusya'nın Azerbaycan'la ilgili tutumu emperyalist-sömürge bölgesi bağlamında kurulmuştur. Bu

tutum, bağımsızlık sonrası iki eşit statüde devlet şeklinde kurulmuşsa da, Rusya, eski emperyalist tutkularından vazgeçmeyerek, baskıcı bir politika izlemeyi tercih etmiştir. Bu anlamda, ikili ilişkilerin düzeyi ve içeriği farklı evrelerde değişiklik gösterse de mahiyeti itibariyle pek fazla değişmemiştir.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Çalışmanın kapsamı, konusu itibariyle 1991 sonrası dönemde iki ülke arasındaki ilişkileri kapsamaktadır. Fakat ilişkilerin niteliğini daha bariz şekilde açığa kavuşturmak için Azerbaycan'ın işgalinden 1991 yılına kadarki tarihi gelişim süresi boyunca ikili ilişkilerin ana evreleri ele alınmıştır. Tez çalışmasını sadece esaslı evre ve olaylar kapsamında yürütülmesi, konu sınırlaması bakımından ortaya çıkan güçlüklerden biridir. Bir diğer güçlük ise küresel pandemi ortamında kaynaklara erişmekle ilgili olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. RUSYA-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNİN TARİHİ GELİŞİMİ

1.1. 19. Yüzyıla Kadarki Dönemde Azerbaycan Tarihinin Gelişim

Evreleri

Azerbaycan ülkesi Rusya tarafından işgal edilmeden önce değişik tarihi evrelerden geçmiştir. Ülkenin adına ilişkin tarih tezlerinin ortaya çıkardığı çelişkili hususlar, Azerbaycan'ın çok eski tarihe sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bu konudaki tartışmalar günümüzde de yapılmaktadır; muhtemelen bundan sonraki dönemlerde de devam edecektir.

Azerbaycan'la ilgili ülke bilgilerine Yunan tarihçisi Herodotos'un "*Tarih*" ve coğrafyacı Strabon'un "*Coğrafya*" eserlerinde rastlanmaktadır. Özellikle, Strabon bugünkü toprakları üzerinde çeşitli soyların bir arada yaşadığını yazmaktadır.¹ Bölgenin Hristiyan kaynaklarında,² bir zamanlar Azerbaycan coğrafyasında varlığını sürdürmüş olan Albanya devletinden bahsedilmektedir.³ Arap kaynaklarında ve sonraki dönemlerde yazılan eserlerde "Azerbaycan" ülkesinin ismine rastlanmaktadır. Daha geç tarihlerde, Çarlık Rusya döneminde Azerbaycan tarihini konu alan önemli kaynaklardan biri olarak Abbaskulu Ağa Bakıhanov'un "*Gülistan-i İrem*" eserinde⁴ ülkenin adı, Arap fetihlerine karşı direnen ve uzun süre devam eden isyanları yöneten Babek'in adıyla ilişkilendirilmektedir. Birçok kaynak, Azerbaycan'ın "azer"- "ateş" sözcüğü ile bağlantısını kurarak bu toprakların en eski dinlerinden olan Zerdüştilikle bir arada ele almaktadır. Muhammed Hasan Velili'nin (Baharlı'nın) "*Azerbaycan: Coğrafi-Tabii, Etnografik ve İktisadi Mülahizat*" adlı eserinde "Azerbaycan" isminin⁵ "Azerbadagan", Pehlevice "Atun-padegan", eski Yunancadaki "Atro-paten" kelimelerinden türediği iddia edilmektedir. Azerbaycan Türklerinin düşünce tarihinde

¹ Herodotos, *Tarih* (Çev.: Müntekim Ökmen), İş Bankası Kültür Yayınları, 2016; Геродот, *История* (Перевод и примечания Г.А. Стратановского), "Наука", Ленинград 1972; Страбон, *География* (Перевод, статья и комментарии Г. А. Стратановского), "Наука", Ленинград 1964.

² Moisey Kalankatuklu, *Albaniya tarixi*, Mxitar Qoş, Alban Salnaməsi (Tərcümə, müqəddimə, qeyd və şərhlərin müəllifi: Ziya Bünyadov), "Avrasiya Press", Bakı 2006; Alban tarihinin Türkçe tercümesi için bkz: Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi (Son Hunlar, Hazarlar, Ermeniler, Terekemeler)*, (Çevirmen: Yusuf Gedikli) Selenge Yayınları, İstanbul 2006

³ Bkz: İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi* (Eklemeler, Notlandırma ve Düzenlemelerle Türkçe Yayına Hazırlayanlar Ekber N. Necef- Şamil Necefov), Ötüken yayınları, İstanbul 2009, s. 33-37.

⁴ A. Bakıxanov, *Gülüstani-İrem*, Azerbaycan SS Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı 1951. s. 9.

⁵ Məhəmməd həsən Vəlili (Baharlı), *Azərbaycan. Coğrafi-təbii etnoqrafik və iqtisadi mülahizat*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1993, s. 6.

derin iz bırakmış olan siyasetçi ve gazeteci Mehmet Emin Resulzade “Azerbaycan” isminin Atropatena devletinin kurucusu olan Atropat’ın isminden geldiğini yazar.⁶ Devletin adıyla ilgili değişik tezlerin ileri sürülmesine rağmen, sosyal yapısı ve coğrafi özellikleri bakımından bu kaynaklarda bahsi geçen ülkenin, bugünkü Azerbaycan’la ilgili olduğu şüphe doğurmamaktadır. Azerbaycan’la ilgili tartışılan ve uzun süre Sovyet tarih yazınında ideolojik kalıplara sığdırılmaya çalışan konulardan biri Azerbaycan’daki Türk varlığının mevcudiyeti meselesidir. Farklı bir çalışmanın konusunu oluşturduğu gerçeğini göz önünde bulundurarak Türk unsurunun Azerbaycan ülkesiyle ilintisinin tarihin çok eski dönemlerine dayandığını vurgulamak gerekir. Bu konudaki tartışmalar günümüzde de değişik bilimsel ve siyasi platformlarda devam etmektedir.

“Azerbaycan halkının etnik yapısı ve bu yapının şekillenmesiyle ilgili üç merhalenin sentez teşkil ettiğini vurgulamaktadır: 1) Küçük Media (Med) temelinde Atropaten-Azerbaycan devletinin oluşumu ve bu coğrafyadaki kabilelerin birbiriyle kaynaşması, çok dilli kabilelerin oluşum aşaması, 2) Atropaten ve Albanya coğrafyasında, yani Azerbaycan’ın güney ve kuzey kısımlarının bir devlet çatısı altında bulunması, kabile ve aşiretler arasında ilişkilerin güçlenmesi ve akraba dillilik aşaması, 3) Yabancılara karşı mücadelede müttefikliğin güçlenmesi, Türk kabile ve aşiretlerin birbiriyle kaynaşması, dominant duruma gelmesi ve ortak dilin şekillenme aşaması. Üçüncü aşamada Oğuz ve Kıpçak boyları toplu şekilde Kafkasya ve İran’a gelmiş, bu coğrafyada yüzyıllardır yaşayan Türk kabilelerle kaynaşmıştır. Bu süreçte Azerbaycan Türkçesi 5-6. yüzyıllardan itibaren başlamış şekillenme sürecini hızlandırarak tamamlamıştır.”⁷

Tarihin değişik dönemlerinde Azerbaycan halkı farklı dinleri benimsemiştir. Arap kaynakları Azerbaycan’ın Halife Ömer bin Hattap döneminden itibaren İslam’la tanıştığını yazar. Diğer bölgelerde olduğu gibi Azerbaycan coğrafyasında İslam dinini yayılması karmaşık bir yapıya sahip olan toplum yaşamında bütünleşme sağlama bakımından önemli rol oynamıştır. Azerbaycan tarihçisi Ziya Bünyadov’a göre;

“VIII. yüzyıl başlarında İslam dini Azerbaycan’da hâkim din konumundaydı. İslam dinini ilk olarak Azerbaycan’da yüksek zümrenin insanları neredeyse koşulsuz kabul etmişlerdir. Çünkü bu tavırlarıyla kendi imtiyazlarını korumuş oldular. Yeni din tüccar ve zanaatçılar arasında da hızla yayıldı, çünkü Arap hâkimleri tüccar ve zanaatkârlara büyük avantajlar, kolaylıklar ve faaliyet genişliği sağlamaktaydılar. Avam kesim ise İslam’ı daha ziyade Sâsânî döneminin ağır şartlarından, özellikle de can vergisinden kurtulmak olarak görüyordu. Zira Hilafet döneminde ödenen bu vergiler Sâsânî ve Bizans dönemindekilerle

⁶ M. E. Resulzade, Kafkasya Türkleri. Haz. Y. Akpınar, İ. M. Yıldırım, S. Çağın. TDAV yayımları, İstanbul, 1993. s. 30.

⁷ Ə.Dəmirçizadə, *Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi*. I hissə, “Maarif”, Bakı, 1979, s. 49-50 kaynağından atfen bkz: Ali Asker, Kâmil Veli Nerimanoğlu, Milli Kimlik İnşasında Dil Unsuru ve Dil Politikası, İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara 2021 (ss. 219-244), s. 222.

kıyaslandığında çok düşüktür. Öte yandan, köylü İslam dinini kabul ettiği takdirde Halife 1. Ömer'in Emirleri gereği belli bir süre hazineden yıllık kredi almak olanağına sahipti.”⁸

Arap Hilafeti döneminde bölgedeki Azerbaycan, Arran ve Ermeniye bölgeleri hilafetin birer eyaleti olmuştur. Şunu da belirtelim ki günümüzde, ülkelerini Hayastan, kendilerini Hay adlandıran Ermenilerin tarihi kaynaklarda geçen “Ermeniye” ülkesiyle herhangi bağlantısı bulunmamaktadır. Ermeni ismi Haylara iskân ettikleri coğrafyaya göre dışarıdan yapılan bir adlandırmadır.

Bilindiği üzere Arap hilafetinin dağılma sürecine girmesiyle bu defa da coğrafyada değişik devletler (aynı zamanda şehir-devletler) meydana gelmiştir. Azerbaycan coğrafyasında benzeri devletler bahsi geçen süreçlere bağlı şekilde meydana gelerek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Tarih yazımında bu devletler “Azerbaycan feodal devletleri” olarak tanımlanmaktadır. Azerbaycan tarihinde bu devletler Saciler, Salariler, Revvadiler, Şeddadiler ve Şirvanşahlar olarak bilinmektedir.⁹ 12. yüzyılda Azerbaycan, Selçuklulardan, Arslan Şah'ın Büyük Atabeği olarak tayin edilmiş Şemseddin Eldeniz adıyla anılan “Atabeyler Devleti” olarak varlığını sürdürmüştür. Onun döneminde Azerbaycan, Arran, Şirvan, Dağıstan, Hemedan, Gilan, Mazendaran, İsfahan ve Rey Atabeyler Devleti'ne dahil edilirken, civar eyaletlerin birçoğu Eldeniz adına para bastırarak hutbe okutmuştur.¹⁰ 13. yüzyıldan itibaren Azerbaycan'ı ele geçiren Moğollar, Cengiz Han'ın torunu Hülagü'nün döneminde İlhanlılar (veya Hülagüler) hanedanını kurmuştur. İlerleyen yüzyıllarda Akkoyunlu ve Karakoyunlu devleti, uzun süre varlığını sürdürmeyi başarmış Şirvanşahlar devleti de bugünün tarih yazımında birer “Azerbaycan devleti” olarak bilinmektedir. Azerbaycan devlet geleneğinde önemli yer işgal eden devletlerden birisi tarihi kaynaklarda *Devlet-i Âliye-i Kızılbaş*, *Devlet-i Kızılbaşan*, *Devlet-i Kızılbaş* gibi adlarla zikredilen Safevi Devleti'dir. Safevi Devleti, Azerbaycan topraklarını da içine alan, Selçuklular ve Hülagülerden sonra Ortadoğu'nun en büyük devletlerinden biri olmuştur. Safevi Devleti'nin kurucu gücü Türk aşiretleridir¹¹ ve bu devlet, bir Türk imparatorluğu olma özelliğini uzun süre korumasına rağmen, iç ve dış faktörlerin etkisi altında, bugün de tartışma konusu teşkil eden bir kimlik dönüşümü

⁸Зия Бунятов, *Азербайджан в VII—IX вв.*, Изд., Изд-во АН Азерб. ССР, Баку, 1965, s. 89-90.

⁹ Bu konuda bkz: Мəммədəли Şərifли, *IX əsrin II yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu, Bakı 2013.

¹⁰ Bu konuda bkz: Ziya Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri dövləti: 1136-1225*, “Şərq-Qərb”, Bakı 2007, 50-51.

¹¹ Bkz: Oktay Efendiyev, *Azərbaycan Safevi Devleti (16. Yüzyıl)*, (Çeviren: Ali Asker), TEAS Press, İstanbul, 2018.

yaşamıştır. 18. yüzyılın başlarında Safevi Devleti'nin içinde bulunduğu kriz, merkezi hakimiyetin zayıflamasına ve hanedanın el değiştirmesine neden olmuştur. Tahta sahiplenen Nadir Şah Afşar'ın¹² dönemi uzun sürmemiş ve kendisi 1747'de uğradığı saray suikastı neticesinde hayatını kaybetmiştir. Nadir Şah'ın ölümü bir süredir merkezi hakimiyetten kopmak isteyen güçleri harekete geçirmiştir. Azerbaycan tarihinde "hanlıklar dönemi" olarak adlandırılan ve yaklaşık yarım asır devam eden bu süreç, Azerbaycan Türklerinin tarihinde son derece ciddi bir kırılma noktası olmuştur. Merkezi iktidardan koparak kendilerini bağımsız birer hanlık olarak ilan eden siyasi oluşumları yeniden devletine katmak için Kaçar hanedanının başlattığı girişimler nihai hedefine ulaşmamıştır. Dahası, bağımsızlıklarını korumak adına Rusya'ya yönelik eğilimlerin artması Çar yönetimine bölgedeki işgal faaliyetlerini genişletme fırsatı sunmuştur. Böylelikle, 19. yüzyılın başlarından itibaren gelişen Rus işgali dönemi çeyrek asırda nihai şeklini alarak Azerbaycan topraklarının parçalanmasıyla sonuçlanmıştır.

1.2. Rusya'nın Azerbaycan Topraklarını İşgali

1.2.1. Hanlıklar Dönemi Rusya ile İlişkiler

Rusların Azerbaycan'a yönelik işgal seferlerinin tarihi çok eskilere dayanmakta olup ilk Rus seferleri 9. yüzyılın sonlarına tesadüf etmektedir. Ruslar Volga Nehri ve Hazar Denizi üzerinden 909 yılında 16 gemi ile Azerbaycan kıyılarına ulaşarak birçok baskın düzenlemiş, Sarı Ada'yı (Sarah) ve kıyı bölgelerini yağmalamışlardır. Fakat çok geçmeden Şirvanşahlar, Rusların bu zorbalıklarına son vererek geri dönmeye mecbur etmiştir.¹³ Sonraki dönemde, yukarıda bahsi geçen tarihsel süreçlerin seyri Rusların tarih sahnesinde bir güç olarak boy göstermelerini uzun süre ertelemiştir. 18. yüzyılda Rusya İmparatorluğunun ortaya çıkması Kafkasya ve Azerbaycan'a yayılma stratejisinin hedefi haline getirmiştir. Çarlık Rusya, Güney Kafkasya'yı bir gelir kapısı haline getirmeye, Hazar Denizi havzasında Rus egemenliğini tesis etmeye ve Hazar'ı Çarlık Rusya'nın iç denizi haline getirmeye çalışmıştır. Azerbaycan'ın doğal kaynakları, özellikle maden yatakları konusunda Rus yönetiminin ilgili kurumları yeteri kadar bilgi sahibiydi. Rusya, Güney Kafkasya'nın doğal zenginliklerine göz

¹² İsmail Mehmetov, s 30

¹³ Məhərrəm Zülfüqarlı, *Azərbaycan tarixinə yeni baxış*, Təhsil Nəşriyyatı, Bakı, 2007, s.31.

dikmesi bir tesadüf değildir. Rusya İmparatorluğu bölge üzerinde siyasi denetimi sağlayarak altın boya, yün, ipek, pamuk, tütün, yakıt vb. ürünlerine sahiplenme ve böylece imparatorluk endüstrisi için gereken hammadde ve yakıt ihtiyacının karşılamayı hedeflemiştir. Bu doğrultuda geliştirilen yayılcılık politikasının bir uzantısı olarak Rusya İmparatorluğu 23 Ağustos 1722'de Derbent şehrini, Aralık 1722'de Reşt şehrini ve 1723 Temmuz'unda Bakü'yü işgal etmiştir. O sırada 12 Eylül 1723'te II. Tahmasp'ın haberi olmadan İsmail Bey Derbent'ten Gilan'a kadar uzanan Azerbaycan toprakları ve Hazar bölgesinin Rusya'ya ilhakına dair St. Petersburg antlaşmasını imzalamıştı. Buna karşılık Rusya, Safevi yönetimine Afganlarla savaşta yardım etme sözünü vermiştir. Böylece, 1722-1723'te Azerbaycan topraklarının Rusya tarafından işgali başlamış oldu.¹⁴ 18. yüzyıldan itibaren Kafkasya uğruna mücadelede yüzyıllar boyu devam eden geleneksel Osmanlı-İran rekabetine yeni bir aktör olan Rusya da dahil olmuştur. Böylelikle, uzun süre Osmanlı ve İran rekabetinin odak noktası olan Kafkasya bölgesinde yeni bir rekabetçi güç olarak Rusya boy göstermeye başlamıştır. Adı geçen coğrafyada işgalci planları İngiltere ve Fransa'yı da endişelendirmekteydi. Osmanlı Devleti Güney Kafkasya'da, özellikle Bakü'de kendi gücünü pekiştirmek amacıyla harekete geçmiştir. Ekim 1723'te Türk ordusu ilk olarak Gence'ye, haziran ayında ise Revan'a girmiştir. O sırada İsveç'le savaştan çıkan Rusya, yeni bir savaş başlatacak güçte değildi ve bu yüzden Osmanlı Devleti ile barış antlaşması yapmak zorunda kalmıştır. 1724 yılının ağustos ayında Tebriz, Gence, 1725'in sonlarında işgal bölgesine dâhil olmayan Erdebil'i ele geçiren Osmanlı ordusu, Azerbaycan'da bu bölgelerde yeni idari yapılanmaya gitmiştir. Diğer taraftan Rusya, bölgeye yönelik işgal politikaları doğrultusunda yeni stratejiler geliştirmeye devam etmiştir. Bu bağlamda, I. Pyotr, 1724 yılında Hazaryanı bölgelerin doğal kaynaklarının araştırılması hakkında ferman imzalamıştır. Bu fermanla I. Pyotr Ermenileri Hazar etrafında bölgelerde iskân ettirme talimatı vermiştir. Ermenilerin Şirvan bölgesinde yerleşmesi de bu döneme denk gelmektedir. O sırada I. Petro'nun halefleri politikası uzun sürmemiş ve 1732 Reşt Antlaşması, 1735 Gence Antlaşması ile bu topraklar Safevilere, aslında devletin naibi olan Nadir Şah'a iade edilmiştir. Dönemin belgeleri arasında Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusya arasında ve 1730-1736 Safevi-Osmanlı savaşlarına dair antlaşmaları bulunmaktadır. Nadir Han, askeri ve

¹⁴ İradə Nuriyeva, *Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XXI. əsrin əvvəllərinədək)*, Mütərcim, Bakı, 2015, s.148.

diplomatik yollarla, Safevi Devleti'nin daha önceki dönemde elden çıkmış olan topraklarını iade edebilmiştir. Devletin fiili yönetimini elinde bulunduran Nadir Han, 1736'da tahtı ele geçirerek Afşar Devleti'ni kurmuştur.¹⁵ Gerek Rusya gerekse Osmanlı devletleriyle yürüttüğü rekabet doğrultusunda imzalanan antlaşmalar sonucunda Nadir Şah birçok kazanımlar elde etmiştir. 1747'de Nadir Şah'ın öldürülmesinin ardından başlayan "hanlıklar dönemi" Rusya'nın işgal politikasını uygulaması açısından önemli bir fırsat olarak yorumlanabilir. Hanlıklar döneminin başlangıç tarihinin aksine, bitiş tarihini belirlemek zordur. Bunun temel nedeni ise hanlıkların bir anda değil, farklı zamanlarda kaldırılmış olmasıdır. Bu dönem, bir taraftan Azerbaycan hanlarının diplomatik faaliyetleri ile, diğer yandan Azerbaycan çevresinde mücadelenin yoğunlaşmasıyla karakterize edilmiştir. 1783'te Georgiyevsk Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Kafkasya'ya yönelik işgal politikasına meşru bir altyapı hazırlanmıştır. 1801 manifestolarına göre Doğu Gürcistan'ın Çarlık Rusya tarafından ilhakı, ardından Azerbaycan topraklarının işgali başlamıştır.¹⁶

1.2.2. Hanlıklar Dönemi ve Rusya'nın İşgal Politikasının Sonuçları

Yukarıda bahsi geçen siyasi gelişmelerin Azerbaycan ülkesinde doğurduğu en önemli sonuç, dağınık bir halde egemenlikleri uğruna mücadele eden çok sayıda hanlığın meydana gelmesi olmuştur. Bu doğrultuda, hanlıklar; Azerbaycan topraklarında Kuba, Bakü, Şeki, Şamahı, Karabağ, Nahçıvan, Revan, Talış, Gence, Derbent, Salyan, Cevat, Karabağ, Tebriz, Marağa, Erdebil, Urmiye, Hoy, Maku ve Sarab'da birer bağımsız feodal devlet olarak kurulmuştu.¹⁷ Yaşanan gelişmeler, Azerbaycan'ın sosyal, siyasi ve ekonomik yapısında dağınıklık doğururken, çeşitli dış güçlerin müdahalesi açısından belli koşullar oluşturarak, hanlıkların zayıflaması ile sonuçlanmıştır. 1801'de başlayıp 1828'e kadar devam eden süreç Azerbaycan topraklarının bir kısmının ayrılarak Rusya'ya devredilmesiyle sonuçlanan uzun soluklu

¹⁵ Yaqub M. Mahmudov, Kərim K. Şükürov, *Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi, dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları 1639-1828*, Dörd cildə Birinci cild, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Bakı, 2009, s.19; Nadir Şah hakkında bkz: Ədalət Tahirzadə, *Nadir Şah Afşar. (Tərcümeyi-hal oçerki)*, Kür Nəşriyyatı. Bakı, 2002.

¹⁶ *Azərbaycan tarixi XIX. əsr*, Yeddi cildə, IV. cild, Bakı, 2007, s.12.

¹⁷ G.C.Quliyeva, *Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi münasibətləri (XVIII əsrin II yarısı)*, Nurlan. Bakı, 2002, s.13.

bir aşama teşkil etmiştir.¹⁸ Azerbaycan hanlıkları arasında Rusya'nın himayesine giren ilk hanlık Kuba hanlığı olmuştur. Kuba Hanı Feth Ali Han'ın asıl amacı, aslında Safevi Devleti'nin kuruluşundan hareket ederek, Azerbaycan topraklarını tek hakimiyet altında bir araya getirmektir.¹⁹ Azerbaycan'ın parçalı yapısı üzerinde kendine özgü yere sahip olan siyasi oluşumlardan biri Car-Balaken Cemaatlığı idi. Bu bölge Rus askerlerinin Gürcistan'dan Azerbaycan'ın içlerine kadar uzanan yolu üzerinde olduğu için Rusya, 29 Mart 1803'te bu bölgeyi işgal etmiştir.²⁰

Hanlıklar döneminde, Rusya tarafından himaye anlaşması imzalanarak, ardından işgal edilen ilk hanlık Karabağ Hanlığı olmuştur. Karabağ hem Rusya hem de Kaçarlar için son derece stratejik öneme sahipti. Burası, Rusya açısından Güney Kafkasya açısından kilit konumda olup İran'ın kapısı olarak kabul ediliyordu.²¹ Karabağ Hanlığı, bağımsızlığını korumak için Rusya'nın himayesine ihtiyaç duyuyordu. Bu yüzden 14 Mayıs 1805'te Gence yakınındaki Kürekçay'da imzalanan bir antlaşmayla Rusya'nın himayesine girmiştir. Fakat Rusya'nın nihai amacı, hanlığı ilga etmek ve topraklarını Rusya'ya katmaktır. 11 Haziran 1806'da Rus subayı Lisaneviç'in komutasındaki birlik bir saldırı düzenleyerek Karabağ hanı İbrahim Halil Han'ı, 35 beyi ve hanın yakınlarını acımasızca katletmiştir.²²

1803 yılında Rus ordusu, Gence hanı Cevat Han'ın güçlü mukavemetine rağmen şehri işgal ederek hanlığın varlığına son vermiştir. Rus Generali Sisianov'un askeri stratejik planında Gence'nin işgali önemli bir yerdirdi. İlk olarak Rusya, Gence'yi anlaşma ile ele geçirmeye çalışmıştır. Sisianov Cevat Han'a teslim olması için altı mektup göndermişse de her seferinde bir ret cevabı almıştır. Gönderilen cevapların birinde, "*Gence'ye yalnız ben öldükten sonra girebilirsin*" yazmıştır.²³ Kale dışında çatışmanın ardından Cevat Han, Gence kalesine çekilmiştir. Kurugobu savaşından sonra Rus askerleri şehre girdi ve iç kaleyi kuşatmışlardır. 2 Ocak 1804 tarihinde, Sisianov, Rus birliklerine saldırı emri vermiş, fakat iki kez başarısız olmuştur. Üçüncü

¹⁸ Хаджи Мурат Ибрагимбеили, *Россия и Азербайджан в первой трети XIX. века (из военно-политической истории)*, Издательство «Наука» Главная Редакция Восточной Литературы, Москва, 1969, с. 25.

¹⁹ Dursun Çelik, "XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan", *Bilig-3/Güz'96* (ss. 60-80), s. 61.

²⁰ *Azərbaycan tarixi. 7 cildde, IV c. (XIX əsr)*. Bakı: Elm, 2007, s. 17-18.

²¹ Tofiq Mustafazadə, *Qarabağ xanlığı*, Sabah, Bakı, 2010, s.189.

²² Yunis Hüseynov, *Qarabağ*, Afpoliqraf, Bakı, 2018, s.29.

²³ Elgün Babazade, *Gəncə xanlığının tarixindən*, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evi. Bakı, 2012, s.169.

saldırıda şehir ele geçirilmiş, çatışma sırasında Cevat Han ve oğlu Hüseyingulu han öldürülmüştür.²⁴

Genel olarak, Rusya kendisine direnen hanlıklara karşı çok acımasız davranırken, diğer hanlıkları da tehdit etmiş bulunuyordu. Bu konudaki en bariz örneklerden biri Şeki Hanlığı olmuştur.²⁵ Şeki Hanı Selim Han Rusya ile iyi geçinmeye çalışmış, hatta 21 Mayıs 1805'te Kürekçay Antlaşmasının imza töreninde sırasında törende hazır bulunmuştur. Fakat 1806'da Rus ordusunun Karabağ hanını öldürmesinin ardından (Karabağ hanının eşi Selim Han'ın kızkardeşiydi) Rusya'ya karşı savaşsa da yenilerek İran'a sığınmak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Çarlık yönetimi Rusya'da bulunan Cafergulu Han Dünbülü Şeki hâkim görevine atanmıştır.²⁶ 27 Aralık 1805'te ise Şamahı Hanlığı işgal edilmiştir.²⁷ Bakü Hanlığı topraklarında Bakü kalesi ve 39 köy bulunuyordu. Rus ordusu daha önce birkaç girişimde bulunmasına rağmen Bakü'yü ele geçirememiştir. Nihayet, 3 Eylül 1807'de yapılan saldırıda, dıştan hiçbir yardım alamayan Bakü Hanlığı Ruslara teslim olmuştur.²⁸ Safevi soyundan gelen Seyit Abbas'ın kurduğu Talış veya Lenkeran Hanlığı²⁹ 1813 imzalanan Gülistan Antlaşmasıyla Rusya'ya terk edilmiştir.

Azerbaycan'ın en son işgal edilen bölgelerinden biri de Revan Hanlığı olmuştur. Burası, 1827'de Rus orduları tarafından işgal edilmiş olup Rus komutan General Paskaviç, bu zaferin ardından General Paskeviç Erivanski (yani Revanlı) mahlasını almıştır.³⁰ 26 Haziran 1827'de Revan Hanlığı'nın işgalinden sonra Rus ordusu Nahçıvan'a, ardından Aras Nehri'ni geçerek, Güney Azerbaycan'a girmiş ve Tebriz'i almıştır. Bu durum karşısında İran'ın Ruslara karşı fazla dayanamayacağını anlayarak barış antlaşması yapmak zorunda kalmıştır.³¹

²⁴ *Azərbaycan tarixi. II hissə (XIX-XXI. əsrin əvvəli)*, "Bakı Universiteti" Nəşriyyatı. Bakı, 2010, s.28.

²⁵ Bkz: Mahmud İsmayıl, Maya Bağirova, *Şəki xanlığı*, Azərənəşr, Bakı, 1997.

²⁶ İsmail Mehmetov, s. 459-460; Hacı Seyid Əbdülhəmid, *Şəki xanları və onların nəsiləri*, "Azərbaycan Ensiklopediyası" nşr., Bakı, 1993, s.22.

²⁷ Nailə Bayramova, *Şamaxı xanlığı*, Təhsil, Bakı, 2009, s.88.

²⁸ Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, İstanbul, 1993, s. 18.

²⁹ İrade Memmedova, *Rusya ile İran Arasında Azerbaycan (Lenkeran Hanlığı)*, (çev. Şimşir Sebahattin), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 21; İrade Memmedova, "Talış (Lenkeran) Hanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, c. V, Ankara, 2002 (ss. 101-112); İsmail Mehmetov, s. 462-463.

³⁰ Nurcan Toksoy, *Revan'da Son Günler: Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine*, Orion, Ankara, 2007, s. 26.

³¹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye kadar*, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1987, s.323.

Azerbaycan'ın "hanlıklar dönemi"ni sonlandırarak Rusya'nın işgal sürecini tamamlayan üç anlaşma bulunmaktadır. Bunlardan birinci yukarıda bahsi geçen ve 14 Mayıs 1805'te imzalanan Kürekçay Antlaşması'dır. İkinci antlaşma, 1804-1813 savaşını sona erdiren 24 Eylül 1813 tarihli Gülistan Antlaşması'dır. Bu antlaşma gereği İran, Hazar Denizi'nin batı kıyısı ile Osmanlı Devleti arasında bulunan işgali altındaki tüm Kafkas hanlıklarını (Revan ve Nahçıvan hariç) bırakmaya zorlanmıştır. Bu bölgeler Karabağ, Şeki, Gence, Derbent, Şirvan, Mugan, Bakü, Kuba ve Lenkeran'daki stratejik kale de dâhil olmak üzere Talış Hanlığı'nın kuzeyini de kapsıyordu. İran ayrıca Gürcistan (İmereti, Megrelya ve Abhazya topraklarına) ve Dağıstan'a yönelik iddialarını geri çekmek zorunda kalmıştır.³² Gülistan Antlaşması'nın şartları Kaçar Hanedanı için son derece ağır ve aşağılayıcı idi. Bu yüzden işgali kabullenmekte zorlanıyordu. İngiltere ve Fransa'nın desteğine güvenen İran, 16 Temmuz 1826'da kaybettiği toprakları geri almak için yeni bir savaş başlatmıştır. Fakat savaşta yenilerek yeni barış antlaşması imzalamak zorunda kalmıştır.³³ 21 Şubat 1828'de imzalanan ve 16 maddeden oluşan Türkmençay Antlaşmasıyla, Azerbaycan toprakların topraklarının nihai bölünme süreci tamamlanmıştır. Türkmençay Antlaşması'nın bir diğer önemli sonucu Kafkasya'ya Ermeni göçlerini başlatması olmuştur.

Rusya'nın Azerbaycan'ı işgal etmesinin ardından eski idari sistem bir müddet devam etmiş, Bakü ve Gence hanlıklarının ortadan kaldırılması dışında çok fazla değişikliğe gidilmemiştir. Bu değişikliğin temel nedeni ise söz konusu hanlıkların Rus ordularına direniş göstermeleri olmuştur. Karabağ, Şeki, Şirvan ve Lenkeran hanlıkları ise silah kullanılmadan ilhak edildiği için Rusya ile ilişkilerini başta iki taraflı anlaşmalarla tesis etmiş, kısa süre sonra ortadan kaldırılarak Rusya'nın sıradan idari birimi haline getirilmiştir.³⁴ Rus yönetimi bu hanlıkları İran'daki Kaçar hükümdarının gizli taraftarı olarak gördüğü için tasfiye etmiş, arazi ve mülklerine el koymuştur.³⁵ İşgalin başlarında "komendant usul-i idaresi" ile yönetilen Kafkasya'da (aynı

³² Mehman Süleymanov, *Gülistan müqaviləsi I Hissə*, "Elm və təhsil", Bakı, 2014, s.453.

³³ Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Say:36, 2008 (187 – 199), s.188

³⁴ Ə.C.Sumbatzadə, M.Ə.İsmayılov vd., XIX əsrin birinci yarısında – Azərbaycan iqtisadiyyatı və sosial münasibətlər, İçində: *Azərbaycan tarixi*, Dördüncü cild (XIX əsr), "Elm", Bakı 2000, (ss. 54-126), s. 95.

³⁵ 1819'da Şeki Hanlığı'nın, Gazah ve Şemşeddil sultanlıklarının, 1820'de Şirvan Hanlığı'nın ve 1826'da Talış Hanlığı'nın mevcudiyetine son verilmiştir. 1820 yılına gelindiğinde Türk topraklarında yedi Rus vilayeti kurulmuştur: Bakü, Derbent, Şeki, Karabağ, Şirvan, Talış ve Revan. İsmail Mehmetov, s. 490.

zamanda Azerbaycan'da) zamanla farklı idari uygulamalar denenmiştir. Çarlık idaresinin bölgeyi kötü yönetmesi, ayrıca yerel halka karşı uygulanan dışlama ve asimilasyon politikaları halkın itirazına ve birçok kez ayaklanmaya neden olmuştur. Yönetim, istikrarı korumak adına, bu sefer yerel soylulara imtiyazlar tanımak zorunda kalmıştır. İdari sisteme ilişkin müzakerelerin ardından Uzun süren müzakerelerin ardından, 1846-1847'de Müslüman toprak sahiplerinin mülkiyeti hakkını iade eden yeni düzenleme çıkarılmıştır. Bununla ilgili 6 Aralık 1846'da Çar I. Nikolay tarafından Kafkas Naibine gönderilen reskriptle³⁶ gerek miras, tiyul toprakları üzerinde Müslüman ağaların mülkiyet hakkı onaylanmıştır.

“Reskriptte yer alan ve toprak sahipleri ile köylüler arasındaki ilişkileri düzenleyen ilkeler 20 Nisan ve 28 Aralık 1847 tarihli “Köylü Esasnameleri”nde daha da somut hale getirilmiştir.³⁷ Esasnamelerde toprak sahiplerine, topraklarında yaşayan köylüler üzerinde polis ve sınırsız yargı yetkisi tanınmıştır. Zaten esasnamelerin çıkarılma amacı yerel toprak sahipleri aracılığıyla halkı denetim altında tutmak ve sömürge idaresini güçlendirmektir. İdari reformların temel hedefi Türklerin yaşadığı bölgeleri parçalı hale getirmek ve sosyal-demografik bütünlüğü bozmaktır. Bu bütünlüğün bozulması ekonomik yapıları da etkiliyordu. Rus yönetiminin gözünde burası Müslüman bir topluluğun, “Muhammedî”, “Müslüman-Tatar”, “Kafkasya Tatarları” gibi değişik şekillerde tanımlanan bir halkın yaşadığı sömürge bölgesi idi. Bu yaklaşım Rus yayılcılığına özgü bir özellikti.”³⁸

1861'de yapılan ve Kafkaslara sadece on sene sonra ulaşan tarım reformu, Azerbaycan'da kapitalizmin gelişmesine yol açmıştır. Bu gelişmeyi tetikleyen en temel neden ise Azerbaycan'da gün geçtikçe artan petrol üretimi olmuştur. Sanayinin gelişmesi Rus ve Avrupa sermayesinin Bakü'ye yönelmesinin önünü açarken, Azerbaycan'ı Rusya'nın sanayi merkezlerinden biri haline getirmiştir. Bu gelişme, Azerbaycan'ın, özellikle Bakü'nün demografik yapısında ciddi dönüşümlere neden olmuştur. Ermeni ve Rus nüfusun ciddi boyutlara ulaşması Bakü'yü neredeyse bir Türk kendi olmaktan çıkararak kozmopoliti bir yapıya büründürmüştür. Çarlık yönetiminin baskıcı ve dışlayıcı politikaları karşısında Azerbaycan Türklerinin kimlik bilincinde önemli dönüşüm yaşanmıştır. 19. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın

³⁶ Reskript (Latince- rescritum): Rusya'da İmparatorun genelde yüksek makamda bulunan bir yetkiliye şahsen yazdığı teşekkür, ödüllendirme veya talimat içeren belge.

³⁷ Bu esasnameler özel uygulamalar idi. Birinci esasname Şamahı ve Derbent guberniyaları köylülerine (Şamahı, Şuşa, Nuha, Lenkeran, Bakü, Guba ve Derbent gazaları), ikinci esasname ise Tiflis guberniyasının Yelizavetpol gazasındaki Gazah ve Şemşeddil nahiyeleri ağalarının yaşadıkları köylülere ilişkin çıkarılmıştır.

³⁸ Ali Asker, Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Ortaları- 20. Yüzyılın Başları), İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara 2021 (ss. 1- 41), s. 4-5.

başlarına dek devam eden, Azerbaycan toplumunun ümmet kavramından sıyrılarak millet kavramına erişmesi bu dönüşümün somut sonucudur. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Azerbaycan’da kimlik bilinci ve düşünce yapısı sadece fikrî bir vakıa olmaktan kurtularak siyasi nitelik kazanmaya başlamıştır. Bu doğrultuda; “*Azerbaycan Türkleri sömürge yönetiminde yaşayan bir halk olarak sadece eğitim, basın ve kültürde değil, aynı zamanda ekonomik anlamda da ilerlemenin önemine vurgu yapmışlardır... Millet kavramının modern anlamda algılanması ve Türklüğün kültürel alandan siyasi alana taşınması gibi olgular milli mücadeleye zemin hazırlamış ve bu zemin üzerinde Şark’ın ilk demokratik cumhuriyeti –Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) vücut bulmuştur.*”³⁹

1.3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemi Rusya-Azerbaycan İlişkileri

Devrimler yılı olarak adlandırılan 1917 yılı, eski Rusya İmparatorluğu halklarının kaderini değiştirecek büyük olaylara sahne olmuştur. Güney Kafkasya’nın yönetimiyle ilgili gerek Petersburg iktidarının gerekse yerel güçlerin uyguladıkları değişik yönetim biçimleri, nihayetinde başarısız olmuş ve bu süreç, Mayıs 1918’in sonlarında Transkafkasya Seymi’nin dağılmasıyla ve Güney Kafkasya’da bağımsız cumhuriyetlerin meydana çıkmasıyla sonuçlanmıştır. 28 Mayıs 1918’de Azerbaycan’ı bağımsız bir cumhuriyet olarak ilan eden Misak-ı Milli veya İstiklal Beyannamesi, giriş dışında altı maddeden oluşmuştur. Bu belge, cumhuriyetin ilanını vurgulaması bakımından hukuki ve siyasi öneme sahiptir. Beyanname metninde şu maddeler yer almıştır:

“Genel seçimle intihap olunan Azerbaycan Milli Şurası bütün insanlara ilan ediyor ki; 1) Bugünden itibaren Azerbaycan halkları egemen haklara maliktirler, Güney ve Doğu Transkafkasya’dan ibaret Azerbaycan egemen ve bağımsız devlettir. 2) Bağımsız Azerbaycan’ın siyasi kuruluş şekli demokratik Cumhuriyettir. 3) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bütün milletlerle, özellikle komşu olduğu millet ve devletlerle, iyi münasebetler kurmaya azimlidir. 4) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kendi sınırları dahilinde milliyet, din, sosyal durum ve cinsiyet ayrımı yapmaksızın, bütün vatandaşlara vatandaşlık ve siyasal hakları vermektedir. 5) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kendi arazisinde yaşayan tüm milletlere serbest gelişmeleri için geniş imkanlar verir. 6)

³⁹ Ali Asker, Azerbaycan’da Milli Kimlik İnşasının..., s. 33.

Müesseseler Meclisi çağırılana kadar Azerbaycan'ın yönetimi başında halk oylaması ile seçilen Milli Şura ve onun karşısında sorumlu Geçici Hükümet bulunur.”⁴⁰

28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulması sadece Azerbaycan Türklerinin değil, tüm Müslüman Doğu ve Türk dünyasının siyasi tarihinde önemli bir yere sahiptir. Keza, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bu coğrafyada demokratik rejime sahip olması bakımından bir ilktir. M. E. Resulzade şöyle yazıyordu:

“Azerbaycan; Müslüman âleminde ilk cumhuriyet ve Türk âleminde ilk devlettir. Benim ilk bakışta tuhaf gözüken açıklamamın ikinci kısmının sizleri şaşırtması muhtemeldir. Fakat bu, gerçekten öyledir. Türk kökenli tüm diğer devletler başlıca olarak dini temeller üzerinde kuruldukları halde Azerbaycan Cumhuriyeti muasır milli-medeni bağımsızlık temeline, Türk milli-demokratik devlet kurumu zeminine dayalıdır ve bu anlamda bizim cumhuriyetimiz ilk Türk devletidir.”⁴¹

İstiklal Beyannamesi metninden görüldüğü gibi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin devlet şekli demokratik cumhuriyet olup, parlamenter yönetim modeli benimsenmiştir. Parlamento başkanı devletin başı, başbakan ise yürütme erkinin başıdır. 23 aylık varoluş süreci boyunca Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde 5 kez hükümet değişikliğine gitmiştir.⁴² Milli cumhuriyetin bağımsız devlet niteliğini koruyup devam ettirmek, kuşkusuz kolay olmamıştır. Mirza Bala Mehmetzade'nin vurguladığı gibi, “Rus çarlarının eski kapıkulları ve şeyhülislamdan” oluşan gerici kesim bağımsız cumhuriyetin kurucu iradesini aksettiren Milli Şura'yı “aşırı devrimci” ve “saygınlıktan yoksun” olmakla suçluyordu. Bu kesim, Milli Şura'nın ve Geçici Hükümet'in feshedilerek Nuri Paşa'nın yeni bir hükümet kurmasını istemiştir. Böylece, bağımsız cumhuriyet, kurulduğu ilk günden itibaren egemen haklarından feragat etme talebiyle karşı karşıya kalmıştır. Böyle bir gergin ortamda Nesib Bey Yusufbeyli son derece yapıcı bir öneride bulunarak krizin aşılmasını sağlamıştır:

“Kabinenin istifasını kabul edelim, sonra reisimiz [Resulzade] itimat ettiği birini yeni kabineyi kurmakla görevlendiresin. Yeni kurulacak hükümete hürriyetten hâsıl olan bütün esasları muhafaza etmesi ve onlara sadık kalması şartıyla memleketi yöneterek yakın zamanda Meclis-i Müessisan'ı davet edip ve yönetimini kimseye hoşlukla teslim etmeyip değerli bir emanet gibi saklaması için tam salâhiyet verelim.”⁴³

⁴⁰ Bkz: Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Ankara, 1991; Ayrica/ . B. Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Musavat Partisi Fırka Divanı, Berlin 1938/ *Azerbaycan gazetesi*, 28 Mayıs, 1919, No-110;

⁴¹Ş. Hüseyinov, *Müstəqilliyin çətin yolu... Biz hara gedirik*, “Azərənəşr”, Bakı, 1996, s. 77.

⁴² Bkz: Ali Asker, “Birinci Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan'ın Benimsediği Hükümet Sistemi: Yasama-Yürütme İlişkileri”, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Məsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları*, 21-23 May 2018, Bakı 2018 (ss. 323-326),

⁴³Mehmetzade, s. 142.

Böylelikle, 17 Haziran 1918 tarihinde gerçekleşen Milli Şura oturumunda iki önemli karar kabul edilmiştir: 1) *Geçici Hükümetin yetki ve görevlerinin yeniden düzenlenmesi* 2) *Milli Şura'nın feshedilmesi*. Birinci karara göre bazı yetki istisnaları, bağımsızlık ve siyasi özgürlüklerin feshi, toprak ıslahatı vs. gibi konularda herhangi düzenleme yapılmayacaktır; geri kalan meselelerde karar alma konusunda hükümet serbesttir. İkinci karara göre Milli Şura feshedilecek, yasama yetkisi dahil olmak kaydıyla tüm yetkiler yeni hükümete devredilecektir.⁴⁴ Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilan edilmesi ve korunması sürecinde Türkiye'den ciddi destek geldiğini özellikle vurgulamak gerekir. Hatta cumhuriyet kurulmadan önce Transkafkasya Seymi döneminde, 11 Mayıs'ta başlayan Batum görüşmeleri, 4 Haziran 1918 tarihinde Osmanlı Devleti Hükûmeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında Dostluk Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Antlaşmayı, Türkiye tarafından Adalet Bakanı Halil Mentеше, Kafkas Cephesi Başkomutanı Ferik Mehmet Vehip Paşa, Azerbaycan tarafından Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacinski ve Millî Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzade imzalamıştı. Bu, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin imzaladığı ilk uluslararası belge idi. Antlaşmanın dördüncü maddesine göre ihtiyaç duyulduğu takdirde; barış ve asayiş güçlendirmek ve ülkenin güvenliğini sağlamak için Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti'ne askeri yardımda bulunacaktır. Hükûmetin, uluslararası alanda nüfuzunu güçlendiren bu antlaşma, Azerbaycan Türklerinin varoluşu açısından son derece önemli bir güvenceydi. Antlaşmaya askeri yardımla ilgili maddenin eklenmesi Karabağ'ın Dağlık bölgesinde huzursuzluk çıkaran Ermeni çetelerinin tasfiye edileceği ve Bakü'nün düşmandan temizleneceği anlamına gelmekteydi. 15 Eylül 1918'de⁴⁵ Kafkas İslam Ordusu, Bakü'yü düşman işgalinden kurtarmıştır.⁴⁶ Bakü'nün kurtuluşuna atfettiği önemi Mehmet Emin Resulzade şu cümlelerle açıklayacaktır: *“Kafası meşhur gilyotin mengenesinde bulunan bir adamın halaâsı nasıl bir hayat-ı nevin ise, Bakü'nün istirdadı dahi o nispette icazkar bir vakaydı. Hem hakikaten öyleydi. Sonra menhus bir ihtilal neticesinde mezarları mensî*

⁴⁴ Bu konuda bkz: Айдын Балаев, *Азербайджанское национальное движение в 1918-1918*, “Елм”, Баку 1998, 204-214.

⁴⁵ 31 Temmuz 1918 yılında Bakü Halk Komiserleri Sovyet'ini istifasından sonra Es-Er ve Taşnaklar tarafından Bakü'de kurulmuş bir hükümettir.

⁴⁶ Harekâtın ayrıntıları için bkz: Nasır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara 1996.

kalan Anadolu Mehmetcikleri Bakü'deki şehadetleri ile Türklüğe yeni bir siyasi vücut ita ediyorlardı."⁴⁷

Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilen Sovyet Rusya bir taraftan içindeki sorunlarla uğraşmak zorunda kalırken, diğer taraftan "Ekim Devrimi"ni daha da ilerletmeye kararlıydı. Diğer taraftan eski düzeni yeniden tesis etmeye çalışan generaller Rusya'nın küçülmesiyle barışmak istememiştir. Onlar bir taraftan Bolşevik yönetimiyle savaşırken, diğer taraftan Rusya'dan koparak bağımsızlıklarını ilan etmiş olan cumhuriyetleri yeniden Rusya'ya katmak için büyük çaba sarf etmişlerdir. Bir başka husus ise Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenilgisi ve Azerbaycan'ın güvenlik sorununun daha da derinleşmesidir. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi sonucunda Osmanlı ordusunun Kafkasya'dan çekilmiş ve General Thomson'un komutasındaki işgal birlikleri Bakü'ye girmiştir. Dolayısıyla askeri, siyasi ve diplomatik bakımdan Azerbaycan'ın içinde bulunduğu durum son derece gergindir. M.E. Resulzade bu durumu şu ifadelerle aktarmıştır:

"Türk ordusu çekilmiş, Azerbaycan kıtaatı dahi yok... Kumandan Nuri Paşa'nın o zaman Şura-yı Milli reisi sıfatıyla bana yazdığı bir mektuptan anlaşıldığı veçhile, yekûnu ancak 1500 kişiden ibaret olan Azerbaycan askerinin toplu olarak bir yerde bulunmayıp memleketin muhtelif noktalarında durduğu anlaşılıyordu. Azerbaycan hükümetini bugün Bakü'de takviye eden kuvvet yalnız 500 kişilik bir milis (polis) neferlerinden ibaretti. Faraza kuvvet olsa bile, Almanya'nın, Türkiye'nin teslim olduğu bu kuvvete karşı Azerbaycan'ın harp açması bittabi akla bile gelmezdi. Binaenaleyh mesele yalnız diplomatik vesilelerle halledilecekti."⁴⁸

İngilizlerin, Bolşevik Rusya karşısında bağımsız bir devlet oluşumunu savunması beklenirken, neden işgal rejimi kurduğu, ayrıca milli hükümeti tanımamaya yeltenmesi gerçekten düşündürücüdür. Bu tutumun birçok nedeni olabilir. Rusya açısından bakıldığında, olayı birkaç nedene bağlamak mümkündür. Bunlar arasında en önemlisi, Bolşeviklere karşı çatışan General Denikin ve diğer asi generalleri motive etmek, ayrıca Bolşevik bir Rusya'ya karşı çevreleme stratejisinin uygulanmasıdır. Fakat genç Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurmayları tarafından yürütülen yoğun diplomatik faaliyetlerin sonucunda General Thomson, Azerbaycan hükümetini ve onun siyasetini kabullenmek zorunda kalmıştır. Thomson 18 Aralık 1918'de yaptığı açıklamada "*Feth-Ali Han'ın taht-ı sadaretinde koalisyon Azerbaycan hükümeti teşekkül*

⁴⁷ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*, Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği yayınları, İstanbul 1990, s. 52.

⁴⁸ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 70-71.

ettiğinden, müttefikler kumandanlığının Azerbaycan dahilinde yegâne meşru bir hükümet olmak üzere bu hükümeti tanıyacağını ve ona müzaheret-i tammede bulunacağını” söylemiştir.⁴⁹ Bu açıklamadan iki gün önce Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Şurası yeniden toplanarak müzakerelere başlanmış, 20 Kasım 1918 tarihli ikinci toplantısında ise parlamentonun oluşturulmasına karar verilmiştir.⁵⁰ Kanunun Giriş kısmında basit yöntemle parlamentonun önemi ve teşkilinin esaslarından bahsedilmiş, parlamento üyelerinin temsil yetkisinin meşruiyetine vurgu yapılmıştır. Bilindiği üzere daha önce de Milli Şura’da 44 üye bulunuyordu. Bu üyeler yeni kanun gereği parlamentonun doğal üyesi olacaktır. Keza bu üyeler iki sene önce halk tarafından seçilmişlerdir. Geri kalan üyeler ise, üye sayısının genişletilmesi usulüne göre belirlenecektir.

“Parlamentodaki sandalye dağılımı şöyle olacaktı: 1) Milli Şura’yı oluşturmuş kırk dört üye 2) Azerbaycan belediyeleri Müslüman üyeleri ve eskiden mevcut olan milli Müslüman komiteleri tarafından seçilecek üyeler 3) Ekalliyette bulunan milletlerin yetkili müessise-yi milliyelerinden celp olunacak üyeler 4) Bakü sendikalar konseyi ile siyezd konseyi ve ticaret ve erbab-ı sanayi ittifakından celp olunacak üyeler. Parlamentonun genel halk oylamasına dayanmadan oluşturulmasının eleştiriye şayan bir husus olmadığı düşüncesindeyiz. Zira dönemin zor şartlarının etkisi, özellikle dış faktörlerin baskısı altında böyle bir yöntemle başvurulmuştur. Devletlerin hukuk tarihine baktığımızda bu tür olağandışı yöntemlerin tercih edildiğini görebilmekteyiz.”⁵¹

Azerbaycan Parlamentosu 7 Aralık’ta açılmış, oturuma 120 milletvekilinden 96’sı katılmıştır. Parlamentonun ilk toplantısını Millî Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzade açarak kısa bir tebrik konuşması yapmış, ardından parlamento başkanının seçilmesi gerektiğini bildirmiştir. Ciddi müzakereler sonucunda Türkiye’deki Olağanüstü Yetkili Temsilci, 6 Ekim 1918’den Dışişleri Bakanı olarak görevlendirilmiş, Alimerdan Bey Topçubaşı Parlamento Başkanı, Hasan Bey Ağayev Başkanvekili, Rahim Bey Vekilov ise Sekreter olarak seçilmiştir. Parti üyeliği bulunmayan Topçubaşı kendi döneminin seçkin siyaset adamı, diplomat, ileri görüşlü ve geniş bakış açısına sahip demokrat ruhlu aydın bir insandı.⁵² Azerbaycan Halk Cumhuriyeti genel olarak son derece karmaşık ve tartışmalı tarihsel koşullarda kısa ömürlü varoluş sürecinde son derece yoğun bir dış politika mesaisi harcamıştır.

⁴⁹ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 58. Cəmil Həsənli, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920)*, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, Bakı, 2009, s. 203.

⁵⁰ *Azerbaycan* gazetesi, 22 Kasım, 1918, No 42; Kanun metni için bkz: Azerbaycan Meclis-i Mebusanı Tesisi Hakkında Kanun. İçinde: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920)*, *Parlament* (Stenoqrafik hesabatlar). I cild, "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı 1998, s. 29-32.

⁵¹ Ali Asker, *Geleneksel Toplumdan Cumhuriyete Yönetim ve Hukuk Sisteminin Tarihi Gelişimi*, İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara 2021, (ss. 173-217), 139-140.

⁵² Cəmil Həsənli, *Tarixi şəxsiyyətin tarixi: Əlimərdan Bəy Topçubaşov*, Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, Bakı, 2013, s.154.

Hükûmetin öncelikli meselelerinden biri Azerbaycan'ın bağımsızlığının uluslararası düzeyde tanınmasıydı. Bu yüzden parlamentonun ilk faaliyetlerinden birisi bu yöndeki çalışmaları sürdürmek amacıyla Paris Barış Konferansı'na bir temsil heyeti göndermekti. Temsil heyetinde Parlamento Başkanı Alimerdan Topçubaşov (*tarafsız*) ve üyeleri M. Hasan Hacınski (*Müsavat*), Ahmed Ağaoğlu (*tarafsız*), A. Şeyhülislamzade (*Sosyalist*), M. Y. Mirmehdiyev (*İttihat*), C. Hacıbeyli (*Müsavat*), görevliler A. Hüseyinzade (*tarafsız*), B. Marçevski ve diğerleri yer almışlardır. 11 Ocak 1920'de Azerbaycan devleti, Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan hakkında özel bir karar almıştır.⁵³ Karara göre, konferansa katılan ülkeler fiilen Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak tanımışlardır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti; Türkiye, İran, Ukrayna, Büyük Britanya, ABD, Fransa, İtalya, Belçika, Hollanda, Yunanistan, Polonya, İsviçre, İsveç, Danimarka, Letonya, Litvanya, Estonya, Finlandiya, Romanya, Almanya, Gürcistan, Ermenistan ve diğer ülkelerle büyükelçilik ve misyonlar düzeyinde diplomatik ilişkiler kurmuş, ikili ve çok taraflı antlaşmalar imzalamıştır.⁵⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının kazanılması ve pekiştirilmesinde Müsavat Partisi müstesna rol oynamıştır. Müsavat Partisi, Azerbaycan Parlamentosu'nda en büyük parti olarak temsil edilmekteydi. Parlamentoda temsil edilen siyasi partiler, devleti güçlendirmeyi amaçlayan yasa tasarıları ve reform programları aracılığıyla yasama yetkisine odaklanmıştır. Parlamentonun siyasi iradesi, güçlü bir ordu oluşturmayı, toprağın köylüler arasında serbestçe dağıtılmasını, sekiz saatlik iş günü, ifade, basın, birlik ve diğer demokratik özgürlüklerin tesis edilmesinden yanaydı.⁵⁵

Rusya'nın, Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanından memnuniyetsizliği de açık bir durumdu. Paris Barış Konferansı sırasında Azerbaycan temsil heyeti, her geçen gün daha da artan Rusya tehdidi karşısında müttefik devletlerin desteğini almaya çalışıyordu. 6 Mart 1920 tarihinde, Azerbaycan temsil heyeti Gürcistan temsilcileri ile birlikte Büyük Britanya Başbakanı Lloyd George'a bir nota sunmuştur. Notada şu ifadeler yer almaktadır: “*Rusya tarafından cumhuriyetlerimizin tanınması ve toprağımızın kuzeyden beklenen herhangi bir saldırıdan korunması siyasi*

⁵³ Nesib L. Nesibli, Bağımsızlık Düşüncesi ve Dış Politika: Varoluş Mücadelesinin Zorlu Yolu, İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara 2021, (ss. 215-252), s. 224-225.

⁵⁴ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası*, I cild, “Lider” Nəşriyyatı, Bakı, 2004, s.19.

⁵⁵ Nəsiman Yaqublu, *Məmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası*, Kitab Klubu Nəşriyyatı. Bakı, 2003, s.26.

faaliyetimizin temel amacıdır.” Ayrıca, İngiliz başbakanından “*Azerbaycan ve Gürcistan’ın tam bağımsızlığının Moskova hükûmeti tarafından tanınmasına yardım etmesi ve bir yandan Azerbaycan ve Gürcistan, diğer taraftan Sovyet Rusya arasındaki görüşmeler için inisiyatif alması*” istenmekteydi.⁵⁶ Oysa, yukarıda bahsi geçen İstiklal Beyannamesi’nde belirtilen Azerbaycan Cumhuriyeti’nin temel hedeflerinden birisi, komşu ülkelerle dostane ilişkiler tesis etmektir. RSFSR de bu kapsama dahildi. Fakat cumhuriyetin kuruluşunun başından itibaren Sovyet Rusya, Azerbaycan’a karşı olumsuz tutum sergilemiş, fakat 1917’den itibaren iç sorunlarla uğraştığı için çevre ülkelerine yönelik işgal hareketlerini gerçekleştirememiştir. Fakat Rusya’daki eski düzeni savunan asi generaller ve Bolşevik Rusya yönetimi tarafından kesintisiz bir tehdit söz konusuydu. Bunun temel nedeni Bakü’nün zengin petrol yatakları idi. Azerbaycan’ın bağımsızlığı Rusya’nın bu zengin petrol yataklarından mahrum kalması anlamına geliyordu. 7 Aralık 1918’de Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Parlamentosundaki konuşmasında şöyle demiştir:

“Bizim Rusya halkına karşı kin ve nefretimizin olmadığını biliyorsunuz. Rusya’ya duyduğumuz nefret Rusya despotizmi altında inleyen Rus halkına karşı nefret anlamına gelmez. Bize göre menfur Rusya, milletleri ezen ve haklarını çiğneyen Rusya yönetimidir. Her bir millet bağımsız ve özgür olmalı, özgür olduktan sonra diğer milletlerle istediği gibi ittifak kurmalıdır... Rusya hükûmetinin gerçek Rus demokrasisinin eline geçmesinden yanayız. Çünkü Kafkas dağlarının kuzeyinde kurulmuş egemen ve saldırgan bir hükûmete kayıtsız olamayız. Rusya’nın mutluluğunu ister, onun mutluluğunu severiz. Fakat kendi bağımsızlığımızı da aziz tutarız. Zorla kabul edilen bir şeyde katıyen mutluluk olamaz, çünkü mutluluk hürriyet ve istiklaldedir.”⁵⁷

Rusya, iç sorunlarla uğraşmasına rağmen fırsat buldukça Azerbaycan’a yönelik tehdit ve provokasyonlarını sürdürmüştür. Şunu da belirtelim ki bu tehdit ve provokasyonlar hem Bolşevik yönetimi hem de Beyaz Rusya savunucuları tarafından yapılmıştır. 1919 yılının yazında yerel halkın yanı sıra birçok Rus köylü göçmenin yaşadığı Lenkeran ve Muğan’da Azerbaycan Cumhuriyeti’ne karşı ayaklanmalar başlatılmıştır. Muğan’ı, Gönüllü Ordu’nun askerî-stratejik üssü hâline getirmeye çalışan ve bu konuda Rus köylülerine güvenen Albay İlyashevich burada “Lenkeran Diyar Yönetimi” denilen bir oluşum tesis etmiş, Azerbaycan hükûmetini tanımadığını ilan etmiş ve Denikin’in Azerbaycan’ı işgal etmesi için elverişli ortam oluşturmayı planlamıştır. Lenkeran-Muğan bölgesi Bolşeviklerin de dikkatini çekmekteydi. Onlar da Kızıl Ordu’nun ileride Bakü’ye yapacağı taarruz sırasında burayı köprübaşı olarak

⁵⁶И.А.Гусейнов, “Историческое значение большевистского лозунга ‘Независимый СоветскийАзербайджан’”, *Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова*, No: 10, 1957 (с.с. 63-83), с. 80; Naklen: Nesib L. Nesibli, *Bağımsızlık Düşüncesi ve Dış Politika..*, s. 226.

⁵⁷*Azərbaycan*, 09.12.1918.

kullanmayı amaç edinmişlerdir.⁵⁸ Her iki taraf Rus ahaliye silah dağıtarak askerî birlikler oluşturmuştur. Nisan ayında Bolşevikler yerel beyaz güçlere karşı saldırıya geçmiş, Diyar yönetimini, ordu karargâhını, posta, deniz feneri, radyo istasyonunu ve deniz limanını ele geçirerek Denikin yanlısı subayları tutuklamış ve 15 Mayıs'ta bir Sovyet Cumhuriyeti ilan etmiştir. Bu yasa dışı oluşuma yardım etmek amacıyla Sovyet yönetimi Astrahan'dan Muğan'a askerî ve siyasi uzmanlar, silah ve mühimmat gönderilmesini organize etmek için Özel Askerî Ekip kurmuş, 11. Ordu Seyyar Askerî Mahkeme Başkan Yardımcısı T. Ulyantsev'i geniş yetkilerle donatılarak Muğan'ın siyasi komiseri görevine atamıştır.⁵⁹

“Azerbaycan hükûmeti Muğan-Lenkeran'da genişleyen bu ayaklanmayı bastırmak ve anarşiyi önlemek amacıyla haziran ayında askerî güç göndermek zorunda kalmıştır. Dört bin kişilik iki alaydan oluşan bu kuvvetlerin başında General Selimov duruyordu. Albay İlyavaşviç komutasındaki askerî birlikler Bilesuvar yakınında kısa süren muharebe sonrası teslim olmuş, ardından, 25 Temmuz'da Bolşevikler denize doğru sıkıştırılmışlardır. İsyancılardan sadece küçük bir grup kaçarak kurtulabilmiştir. Düşmanın bir uçağı, 24 top ve 60 makineli tüfeğı ganimet olarak ele geçirilmiştir. Harbiye Bakanının emrinde gösterildiğı gibi, “Muğan ve Lenkeran'ın yeniden ana yurt Azerbaycan'a katılmasıyla” sonuçlanan askerî operasyonun ardından bölgeye bir vali atanmış ve böylece Rusya'nın provokasyonu önlenmiştir.”⁶⁰

Sovyet Rusya, Azerbaycan hükûmeti üzerinde baskı yaparak onu Denikin'e karşı ortak mücadele provokasyonuna çekerken, diğer taraftan yerel komünistleri güçlendirerek darbe veya devrime hazırlıyordu. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı, Moskova'ya ardı ardına verdiği notalarda Azerbaycan hükûmetinin karşılıklı iş birliğine her zaman hazır olduğu bildirilerek, Azerbaycan'la ilgili tutumunun açıklanmasını istemiştir. Fakat notalara verilen yanıtlarda Rusya hükûmeti, Azerbaycan'la ilgili belirsiz tutumunu sürdürmüştür. Bolşeviklerin amacı, bağımsız Azerbaycan devletini yıkmak ve bu ülkeyi yeniden Moskova'nın hegemonyası altına sokmaktı. Bunu yapmanın en kolay yolu hükûmeti düşürmek ve iktidarı Bolşeviklere teslim etmektir.⁶¹ Rusya'nın 11. Kızıl Ordu birlikleri Azerbaycan'ın kuzeyinden ülkeye girerek ülkeyi işgal sürecini başlatırken, aynı anda 27 Nisan 1920'de Azerbaycan KP MK ve Rusya KP Partisi Kafkasya Diyar Komitesi Bakü Bürosu tarafından Azerbaycan Parlamentosu'na ultiatom vererek iktidarın Bolşeviklere teslim edilmesini istemiştir. Akşam saat 20.45-23.25'te gerçekleşen oturumda iktidar, belli

⁵⁸П. Дарабади, *Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века*, ЭЛМ, Баку 1991, с. 142-143; Nesib L. Nesibli, *Bağımsızlık Düşüncesi ve Dış Politika...*, s. 230.

⁵⁹Дарабади, с. 143-145, Nesib L. Nesibli, *Bağımsızlık Düşüncesi ve Dış Politika...*, s. 231.

⁶⁰ Nesib L. Nesibli, *Bağımsızlık Düşüncesi ve Dış Politika...*, s. 231.

⁶¹ Ali Asker, “Azerbaycan'da Ulus İnşasının Onay Aşaması (1918-1920) ve Önemi Üzerine Bazı Tespitler,” *Yeni Türkiye* 75/2015, s.542.

şartlar öne sürülerek Bolşeviklere teslim edilmiştir. Şartlar şöyledir: “1) *Rus ordusu Bakü’ye girmeden demir yolu vasıtasıyla doğrudan Anadolu’nun yardımı gidecektir* 2) *Azerbaycan’ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü her türlü saldırıdan ve tacizden [kısıtlamadan, ilhaktan, kölelikten] korunacaktır* 3) *Azerbaycan Ordusu olduğu gibi kalacak, feshedilmeyecektir* 4) *Azerbaycan siyasi partileri özgürlüğünü koruyacaktır* 5) *Eski devlet adamları, hükümet üyeleri ve milletvekillerinden hiçbiri siyasi suçlarla itham edilmeyecektir* 6) *Serbestçe toplanacak olan Azerbaycan şuraları hükümetin yönetim şeklini belirleyecektir.*” Bu şartların aslında hiçbiri yerine getirilmezken, Rus ordusunun Anadolu’nun yardımına gitmesi konusundaki argümanı, işgale yol açmak için öne sürülmüş olan bahaneden başka bir şey değildir. Nitekim, işgalin ertesini günü, mitingde konuşan Anastas Mikoyan, artık “*Bağımsız Sovyet Azerbaycan’ı*” şiarının eskidiğini açıklamıştır.⁶² 25-26 Mayıs 1920 gecesini, Gence’de Müsavat hükümeti temsilcileri, yerel burjuvazi ve yerel halkın desteği ile Rus-Sovyet işgalcilerine karşı bir ayaklanma gerçekleşmiştir. Bu ayaklanma Azerbaycan’ın diğer bölgelerini de etkisi altına almıştır. İsyanın yayılmasından endişe eden Sovyet birlikleri ayaklanmayı acımasızca bastırırken, öncülerini infaz etmiştir.⁶³

1.4. SSCB Dönemi Azerbaycan

Azerbaycan’ın SSCB içindeki statüsü birlik düzeyinde olmuştur. Müttefik cumhuriyeti veya Birlik Cumhuriyeti olarak adlandırılan bu ülkelerde herhangi ulusal egemenliğin tam olduğu söylenemez. Fakat cumhuriyetlerin toplumlarının uluslaşma açısından gelişmişlik düzeyinin birbirinden farklı olduğu söylenebilir. Bu toplumların bazıları Sovyet öncesi dönemde uluslaşma süreçlerini büyük ölçüde tamamlamış ve cumhuriyet kurmuş olan toplumlardır. Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Ukrayna vs. ülkeler bu kategoriye aittir. Orta Asya cumhuriyetleri için veya Rusya bünyesinde yer alan toplumlar için aynı şey söylenemez. Tarih ve siyaset bilimi açısından Sovyet döneminin “*Rusya-Azerbaycan İlişkileri*” adlı bir başlık altında iki ülkenin ilişkilerinin irdelenmesi metodolojik olarak doğru değildir. Keza, Azerbaycan ve Rusya arasındaki ilişkilerin esasını merkez-eyalet ilişkilerinden başka bir şey değildir. Her ne kadar Sovyetler Birliği bünyesinde yer alan 15 bağımsız ve eşit statüye sahip cumhuriyetten

⁶² Nesib L. Nesibli, *Bağımsızlık Düşüncesi ve Dış Politika...*, s. 266.

⁶³ Azerbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Gəncə üsyanı, 21.06.2018, <http://www.milliarxiv.gov.az/en/gence-usyani>

bahsedilse de Rusya'nın konumu ve durumu tamamen farklıdır. Sovyetler Birliği bir devlet olarak Rusya yayılcılığı üzerinden doğarak gelişmiştir. Ayrıca devletin asil gücü olan komünist parti teşkilatının yapısına baktığımızda da Rusya'nın ayrı bir cumhuriyet parti teşkilatına sahip olmadığı, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin omurga kemiğini teşkil ettiğini, Birlik Cumhuriyetleri Komünist Parti teşkilatlarının ise Moskova'daki parti merkezine bağımlı birer eyalet statüsüne sahip olduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla bazen literatürde yer alan ve Sovyet dönemine ilişkin kullanılan Azerbaycan tarihinin ikinci cumhuriyet dönemi doğru bir tanımlama değildir. Keza daha önce de belirtildiği üzere Azerbaycan diğer birlik cumhuriyetleri gibi egemenlik statüsünün tam olarak belirlenmediği bir yapıya sahiptir. SSCB dönemi Azerbaycan ve Rusya ilişkileri egemen-bağımlı şeklinde karakterize edilebilir. Bu yüzden Sovyet döneminin Azerbaycan tarihi zaten Sovyetler Birliği, dolayısıyla Rusya tarihinin bir parçasıdır. Sovyetler Birliği'nin geçirdiği tüm tarihi ve siyasi evreler Sovyetler Birliği'nde yaşanan rejim değişmelerinin aynısıdır.

Azerbaycan Komünist Partisi adıyla örgütlenen siyasi teşkilat aslında Rusya Komünist (Bolşevik) partisinin uzantısından başka bir şey değildir.

1918 yılı Mart olayı Türk sosyal-demokratlarının en güçlü teşkilatı olan *Hümmet*'in çöküşüne, başta N. Nerimanov olmak üzere bir grup siyasetçinin Kafkasya'dan gitmesine, diğer grubun ise Menşeviklerle birleşmesine neden oldu. Fakat 1919'un başında *Hümmet* teşkilatında Bolşevik görüşler üstünlük kazanmaya başladı ve sonunda, tüm Türk sosyal-demokratlar artık "Bolşevikleşmiş" örgütün çatısı altında bir araya geldiler. Şubat 1920'de *Azerbaycan Komünist Partisi*'nin kurulmasının ardından tüm sol görüşlü örgütler bu teşkilata katıldılar. 1920 yılı Nisan ayının sonunda Sovyet Rusyası'nın 11. Kızıl Ordusu'nun Azerbaycan Cumhuriyetini işgali ile bu örgüt sözde hâkim partiye dönüştü.⁶⁴

1922 yılında Sovyetler Birliği kurulana dek Azerbaycan'ın görece bağımsızlığı bir ölçüde tartışılabilir. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti başlarda, belli ölçüde dış ilişkiler, cumhuriyetin yönetim sistemi vs. kendine özgü birçok hususlara sahipti. Fakat durumun esasına baktığımızda aslında Azerbaycan işgalinin ilk gününden itibaren ülkenin herhangi bir şekilde gerek iç gerekse dış politikasında bir bağımsızlık söz konusu olmamıştır. Azerbaycan ordusunun derhal tasfiyesi ülkeyi fiilen yöneten komünist parti teşkilatının Moskova'ya bağımlı olması, dış politikanın Moskova'nın yetkisine devredilmesi ve diğer hususlar dikkate alındığında Sovyet döneminin Azerbaycan-Rusya ilişkileri yeni bir ideolojik ve siyasi görünüm arz eden,

⁶⁴ Şelale Memmedova, "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Yıkılışı, Sovyet Düşünce Sistemi ve Kimliğinin Şekillenmesi (1920-1940'lı yıllar)", İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara 2021, (ss. 125-158), s. 129.

sömüren-sömürülen karaktere sahip olmuştur. İşgalin hemen ardından cumhuriyetin kadroları, bürokratik yapısı, değişik parti teşkilatları tamamen tasfiye edilerek yoğun bir şiddete maruz bırakılmıştır. Döneme ait Sovyet raporlarında 28 Nisan 1920 darbesinin ardından bir müddet çeşitli siyasi partilerin hala faaliyetlerini sürdürdükleri belirtilmektedir. Türklerle birlikte Nisan darbesinin ardından ülkeyi terk etmemiş olan Türk subay ve askerlerin de aktif katılım sağladıkları *İttihad-ı Terakki*, *İttihad-ı İslam*, *İslam el-Kuran*, *İslam Fırkası*, *Güneş Kafkas*, *Halkçı* ve *Azadiye* isimli partilerin bir süre faaliyetlerini sürdürdükleri bilinmektedir. Sovyet kolluk kuvvetlerinin baskı ve şiddeti sonucunda 1920'lerin sonlarına gelindiğinde Bolşevikler dışındaki örgütlenmeler tamamen tasfiye edilmişlerdir. 1927'de Azerbaycan Merkezî Yürütme Komitesi (AzMYK) komünist yanlısı olmayan tüm basın organlarının neşrini durdurarak, bu tür yayınların ülkeye girişinin yasaklamıştır.⁶⁵ Günümüz Azerbaycan tarih yazımında da en çok tartışılan konulardan biri Bolşeviklerin Azerbaycan'ın milli çıkarlarını ne ölçüde korumaya çalıştığına ilişkindir. Bazı yazarlara göre Nerimanov dahil bazı komünistler Azerbaycan'ın ulusal çıkarlarını korumaya çalışsalar da buna muvaffak olmamıştır. Azerbaycan parti teşkilatı içinde Nerimanov ve milli ilkelere öncelik veren bir grup Bolşevik, sağ kanadı oluşturmuştur. Bu grup, milli çizgiyi takip ederken, sosyalist devlet kapsamında eşit statü ve milli özelliklerin korunmasından yana olmuştur. Sol kanat ise enternasyonal çizgiyi takip eden ve genellikle gayrimüslimlerle birlikte hareket eden bir niteliği haiz idi.

“Sol kanada katılan milli Bolşevikler sağ kanattan farklı olarak daha iyi eğitim görmüş, genellikle orta sınıf ve genç kuşağın temsilcileriydi. Onlar, sağ kanadı milletçilik ve şovenizmle suçlarken, yerelleştirme (*korenizatsiya*) ve bağımsız Azerbaycan düşüncesine karşı idiler. Azerbaycan Komünist Partisi'nde gruplar arası mücadele ve rekabet Merkez tarafından sıkı kontrol altında tutuluyordu. Çatışmalar kritik düzeye ulaştığında sürece müdahale ediliyordu. Ülkenin tamamını kontrol altında tutmaya çalışan Merkez, hiçbir siyasinin büyük güç ve güven kazanmasına müsaade edemezdi. Aksi takdirde bu durum, Merkez'le çatışma ve “milletlerin kendi kaderlerini tayin etme hakkı”ndan yararlanma girişimiyle sonuçlanabilirdi.”⁶⁶

Fakat her bir halde Azerbaycan Bolşeviklerinin bağımsız bir eğilim içinde olduklarına inanmak son derece güçtür. Zira dönemin Azerbaycan liderlerinin geliştirdikleri söylem ve açıklamalar, ayrıca yapmış oldukları eylemler bunu açık bir şekilde doğrulamaktadır. “*Bağımsız Sovyet Azerbaycan'ı*” sloganı Azerbaycan Komünist Partisi'nin taktiksel propaganda söyleminden başka bir şey değildir. AHC

⁶⁵ Şelale Memmedova, s. 130.

⁶⁶ Şelale Memmedova, s. 131-132.

hükümetinin siyasi hak ve özgürlükler konusundaki ılımlı tutumu bu güçleri daha da cesaretlendirmiştir. Hatta ilerleyen dönemlerde hükümetin bu ılımlı tutumuna ilişkin, Mehmet Emin Resulzade şöyle bir değerlendirmede bulunacaktır: “*Bir devre-i teşekkül ve taazzuvda bulunan bu nevzad siyasetin şüphesiz şayan-ı tenkit noksanları az değildi. Bunların en büyüğü, bu gibi devirlere mahsus muhkem bir idarenin, kavi bir hükümetin hakkıyla tesis edilemediğidir. Teşettüt-i efkârın tevhidî için tatbik olunan ikna usulü ile beraber biraz daha icbar tarikine gidilseydi, ihtimal ki netice-i vukuat başka türlü olurdu.*”⁶⁷ Azerbaycan komünist örgütü liderlerinin çoğunun Türk olmadığını da dikkate aldığımızda, Kafkasya’daki yeni bağımsız devletler arasında komünistlerin yıkıcı faaliyetleri için en uygun ortamın Azerbaycan’da olduğu gibi Sovyet Rusya’sına yönelik en ılımlı tutum sergileyen ülke de Azerbaycan olduğu söylenebilir.⁶⁸

Azerbaycan’da milli iktidarın yıkılması ve Bolşeviklerin iş başına getirilmesinin Rusya açısından bir başka önemi de Bakü’deki zengin petrol varlıklarını ele geçirme fırsatını yakalamış olmasıydı. 17 Mart 1918’de Bakü’yü işgal emrini veren Lenin, Bakü’nün önemine vurgu yaparak, Kafkas Cephesi Askerî Devrim Konseyi, Smilga ve Orconikidze’ye verilen emirde şöyle yazmıştır: “*Bakü’yü işgal etmek bizim için son derece ve son derece gereklidir. Tüm çabalarımızı buna yönlendirin.*”⁶⁹ 17 Nisan’da ise Lenin henüz mevcut olmayan Bakü Petrol Komitesi başkanlığına A. Serebrovski adlı birini atayarak petrolü Rusya’ya taşımak için kendisini olağanüstü yetkilerle donatmıştır.⁷⁰ Sovyetleşmenin ardından Azerbaycan petrolünün “devletleştirilmesi” siyasi aslında Moskova’nın “tekelleştirme” siyasetinden başka bir şey değildir. Keza Azerbaycan yönetimi, petrol üretim, dağıtım, satışı üzerinde söz sahibi değildi. Artık petrol, Azerbaycan’ın ulusal serveti olmaktan çıkarılarak Rusya’nın sömürgeci iktisat politikasının önemli bir aracı haline gelmiştir. A. Serebrovski yönetimindeki petrol idaresi, 28 Nisan darbesinin ilk gününden itibaren Rusya’ya petrol ve petrol ürünleri gönderme çalışmalarını yoğun bir şekilde yürüterek,

⁶⁷ Mehmet Emin Resulzade, s. 76.

⁶⁸ Nesib L. Nesibli, Bağımsızlık Düşüncesi ve Dış Politika..., s. 247.

⁶⁹ *Интернациональная помощь XI Армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане. Документы и материалы. 1920-1921 гг.* Азербайджанское Государственное Издательство, Баку 1989, c.17.

⁷⁰ Nesib L. Nesibli, Bağımsızlık Düşüncesi ve Dış Politika..., s. 238.

1920 yılının sonuna kadar 160 milyon pud petrol ve ürünlerini Rusya'ya nakletmiştir.⁷¹ İşgalin ardından petrol sanayisinde yatırım yetersizliği nedeniyle üretim ve dağıtımda ciddi aksamalar yaşanmıştır. 1913 yılıyla kıyaslandığında, 1920-1921 yıllarında petrol üretiminin miktarı 7,3 milyon tondan 2,4 milyon gerilemiştir. Sondaj işlemleri durdurulurken, 40 rafineriden sadece 18'i çalışır durumdaydı.⁷² 30 Eylül 1921'de RSFSC Çalışma ve Savunma Konseyi tarafından onaylanan özel eylem programı çerçevesinde petrol endüstrisinin eski seviyeye getirilmesi öngörülmüştür.⁷³ Petrol endüstrisinin düzene sokulması Azerbaycan açısından, kaynaklarının daha fazla sömürülmesinden başka bir işe yaramamıştır.

Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesinin ardından aldığı en büyük darbe, Zengezur bölgesinin Ermenistan'a terki ve Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermenilere özerklik statüsünün verilmesi olmuştur. Rusya, Ermenileri kendi tarafına çekmek için Nahçıvan ve Zengezur'un Ermenistan'a verileceği konusunda bir açıklama yapma gereksiniminde bulunarak bu açıklamayı Neriman Nerimanov'a yaptırmıştır. 1 Aralık 1920'de Nerimanov, şöyle demiştir:

“Sovyet Azerbaycan'ı, Ermenistan ve Zengezur'da en iyi yoldaşlarımızın, yani komünistlerin masum kanını akıtmış ve akıtmaya devam eden Taşnakların hakimiyetine karşı emekçi Ermeni halkının mücadelesine yardım ederek ilan ediyor ki, bundan sonra böyle hiçbir toprak meselesi yüzyıllardan beri komşu olarak yaşayan iki halkın, Ermenilerin ve Müslümanların birbirinin kanını akıtması için sebep olamaz. Zengezur ve Nahçıvan kazaları Sovyet Ermenistan'ın bölünmez parçasıdır; Dağlık Karabağ'ın emekçi köylülerine ise kendi kaderini tayin etme hakkı tanınmıştır. Zengezur hudutlarında tüm askeri operasyonlar durdurulacaktır. Sovyet Azerbaycan'ın orduları ise bu bölgeden tahliye edilecektir.”⁷⁴

Bu açıklamanın, Moskova'nın baskı ve telkinleri sonucunda yapıldığı kuşku doğurmamaktadır.⁷⁵ 20 Temmuz 1921'de Ermenistan Halk Komiserleri Sovyeti'nin kararıyla merkezi Goruş şehri olan Zengezur, dokuzuncu kaza olarak oluşturulmuştur.⁷⁶ Nahçıvan'ın Ermenistan'a devredilmesine dair Rusya'nın planı ise gerçekleşmemiştir. Bu sonucun ortaya çıkmasında Nahçıvan halkının ciddi itirazı ve

⁷¹1920-1991 illərdə Azərbaycan, *Azərbaycan Milli Ensiklopediyası*, <http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/20212/cild/12>, [Erişim tarihi: 15.04.2021].

⁷² С.М. Лисичкин, *Очерки развития нефтедобывающей промышленности СССР*, Издательство Академии наук СССР, Москва, 1958, с. 264.

⁷³Сəmil Quliyev, *Azərbaycan tarixi aprel 1920- iyun 1941*, VI Cild, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, “Elm”, Bakı, 2008, s. 94.

⁷⁴ *Коммунист*, 1920, 2 декабря

⁷⁵ *К истории образования Нагорно - Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918-1925: Документы и материалы*. Азербейшр, Баку 1989, s. 65.

⁷⁶ Urud Musa, *Zəngəzur (Elmi-publistik nəşr)*, “Nurlar” nəşriyyatı, Bakı 2005

Türkiye'nin kararlı duruşu son derece belirleyici olmuştur. İlerleyen dönemlerde Moskova yönetimi yine Nahçıvan'la ilgili daha önce varılan garantörlük anlaşması ve Azerbaycan'ın ulusal çıkarlarını görmezden gelerek bazı tasarruflarda bulunmak istemiştir. Türkiye yönetimi Moskova yönetimiyle yaptığı temaslar sonucunda, 9 Şubat 1924'te Azerbaycan Merkezî Yürütme Komitesi tarafından Nahçıvan ÖSSC'nin tesis edilmesine karar verilmiş ve böylelikle bu konudaki gerginlik giderilmiştir.⁷⁷

Stalin dönemi, Sovyet tarihinde Büyük Terör veya “repressiya” olarak anılan tasfiye politikalarıyla bilinmektedir. Bu döneminin politikalarından ağır şekilde nasibini alan cumhuriyetlerden biri de Azerbaycan'dır. Ülkenin aydın kesimi hapishane ve sürgünlerde tasfiye edilirken, zamanında Bolşeviklerin yanında yer alan birçok siyasetçi Pantürkist, Panislamist, milliyetçi, burjuva ajanı, karşı devrimci gibi adlarla suçlanarak kurşuna dizilmiş, hapse atılmış veya sürgüne gönderilmiştir. Bu siyaset, Azerbaycan'la ilgili birkaç dalga halinde gerçekleşmiştir. Fakat toplama kamplarının Stalin'den çok önce, 1920'lerin başlarında, yani Lenin'in döneminde yapılandırıldığı bilinmektedir. 28 Nisan darbesinin hemen ardından Sovyet yönetimi, öncelikli olarak beyler, ağalar, kapitalistler, tüccarlar, ruhban zümresi ve siyasi parti mensuplarını tasfiye kapsamına almıştır.

“1920'li yılların ilk yarısında Rus Sosyalist-Devrimciler Partisi üyeleri, *Halkçı, İttihat, Müsavat* partilerinin Lenkeran, Gence, Karabağ, Şamahı ve Nahçıvan şubeleri tahrip edildi. Kolluk kuvvetleri 1923 yılında “Müsavat” Partisi Merkezi Komitesi'ne yönelik birinci dalga tasfiye operasyonun, 1926 yılında ise ikinci dalga tasfiye operasyonun yapıldığına dair bilgi verdi. Tutuklanan muhalif parti üyelerinin bir kısmı kurşuna dizildi, çoğu ise ceza kamplarına gönderildi... 1920'li yılların sonuna doğru Sovyet Azerbaycanı “yabancı ve siyasi açıdan güvenilmez” unsurlardan tamamen temizlendi. Alınan önlemler ve kabul edilen kararlar sayesinde ülke genelinde tek partili ve kapalı siyasi sistem oluşturuldu.”⁷⁸

İkinci dalga tasfiye operasyonları 1920'li yılların sonunda gerçekleştirilirken, üçüncü dalga tasfiye operasyonlarından en çok etkilenenler kolektifleştirme politikasına muhalefet eden köylülerdi. 1936 yılında kolluk kuvvetleri Müsavat Partisi'ne karşı dördüncü dalga tasfiye operasyonu gerçekleşmiştir.⁷⁹ Bu politikaların

⁷⁷ Cəmil Həsənlı, *Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939)*. “Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı, 2012, s. 442-443.

⁷⁸ Şelale Memmedova, s. 140-141.

⁷⁹ Şelale Memmedova, s. 142 vd.

mağdurları, öncelikli olarak Azerbaycan'ın tanınmış aydın, ilim ve sanat insanları idi.⁸⁰

Gerek Çarlık dönemi gerekse Sovyet döneminde Moskova'nın Azerbaycan karşıtı politikasının en dikkat çeken özelliği, Rusya'nın çıkarlarının en üst düzeyde korunması olmuştur. Azerbaycan topraklarının Ermenistan'a devredilmesi süreç sadece Sovyetleşmenin ardından gerçekleşmiş bir olay değildir. Yetmiş yıl devam eden Sovyet iktidarı döneminde Azerbaycan toprakları, çeşitli gerekçelerle parça parça Ermenistan'a verilirken, Ermenistan'da yaşayan Türk nüfusunun da ciddi şekilde azaltılmasına çalışılmıştır. 23 Aralık 1947'de SSCB Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilen 4083 sayılı "Kolhozcuların ve Diğer Azerbaycanlı Ahalinin Ermenistan SSC'den Azerbaycan SSC'nin Kura-Aras Ovasına Göç Ettirilmesine Dair" karara göre, Ermenistan'dan yüz bin Türk 1948-1950'de sözde rızalarıyla Azerbaycan'ın pamuk bölgeleri olan Kura-Aras ovasına göç ettirilmiştir.⁸¹

Stalin'in ölümünden sonra Sovyetler Birliği'nde yaşanan yumuşama dönemi Azerbaycan Türklerinin birçok alanda milliyetçi bir çizgi takip etmesine olanak tanımıştır. 1954-1959 yıllarında Azerbaycan yönetiminde bulunan İmam Mustafayev, Mirza İbrahimov ve Sadıg Rehimov, 1959-1969 yıllarında Azerbaycan yönetiminin başında bulunan Veli Ahundov döneminde "repressiya sonrası dönemin" vermiş olduğu fırsatların kullanılması dikkat çekmektedir. Sovyetler Birliği'nin yetmiş yıllık varoluşu sürecinde 1960'lı yıllar Azerbaycan'da milli uyanış, milli kimliğe sahiplenme, edebiyat, sanat ve genel olarak kültürde yeni açılımların, milli ve evrensel değerlerin öne çıktığı bir dönem olmuştur.⁸² Özellikle dil, edebiyat, kültür politikaları alanında Azerbaycan yöneticilerinin takip ettiği çizgi kısa süre sonra Moskova'yı rahatsız etmiş ve bu kesimin bertaraf edilmesi sonucunu doğurmuştur.

Rusya-Azerbaycan ilişkilerinde kayda değer kırılmalar, 1985'te iktidara gelen Mihail Gorbaçov'un politikaları sonucunda yaşanmıştır. Bu dönemde Moskova'nın Azerbaycan karşıtı politikaları had safhaya yükselmiştir. Gorbaçov'un çevresinde bulunan siyasi, ekonomi danışmanları, G. Şahnazarov, E. Bağramov, A. Aganbekyan,

⁸⁰ Bu konuda kapsamlı bilgi için bkz: Ziya Bünyadov, *Stalin Döneminde KGB Arşivlerinde Kırmızı Terör* (Türkiye Türkçesine aktaran: Sebahettin Şimşir), IQ Yayıncılık, İstanbul, 2004.

⁸¹ Aygün Attar (Haşimzâde), *Karadağ Meselesi Kapsamında Ermeni ve Ermenistan Siyaseti*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2005, s. 115.

⁸² Cəmil Həsəni, *Azərbaycanda Sovet liberalizmi. Hakimiyyət, ziyalılar, xalq (1959-1969)*, Qanun nəşriyyatı, Bakı 2018.

S. Sitaryan vd., ayrıca Sovyet dönemi boyunca merkezi yönetimin değişik bürokratik yapılarında, basın ve yayın organlarında çalışan Ermeniler yazar, gazeteci ve muhabirler Moskova yönetimince kendilerine sunulan olanakları kullanarak Azerbaycan karşıtı faaliyetlerini hızlandırmışlardır. Sovyet yönetimindeki Ermeni lobisi bu olanaklarını “Dağlık Karabağ davası” uğruna kullanmaktan çekinmemiş, Azerbaycan konusunda kötü imaj oluşturmuş, onu enformasyon kuşatmasına alarak sesini duyurmasına müsaade etmemiştir.⁸³ Gittikçe derinleşen Azerbaycan-Ermenistan uyuşmazlığı, Sovyetler Birliği’nin sonuna kadar Moskova tarafından Ermenilerin himayesi altında devam etmiştir. Ermenistan-Azerbaycan uyuşmazlığına yönelik Moskova yönetiminin politikası “suçu her iki tarafa yıkmak” ve durumu dengelemek, esasında ise gittikçe daha fazla saldırgan tavır sergileyen Ermenilerin manevra alanını genişletmektir. Bu husus, olayın görünen tarafıydı. Görünmeyen yönü ise, Moskova’nın Ermenistan’a siyasi, maddi, bürokratik ve enformasyon desteğinin sağlanmasından ibarettir. Bu durum karşısında dönemin Azerbaycan iktidarı ise zayıf, çekingen ve korkak bir siyaset izleyerek, Moskova’nın yereldeki çizgisini takip etmiştir.

⁸³ *Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле* (Редакторы-составители: Тамилла Мусаева, Адиль Мамедов), “Елм”, Баку 2003, с. 4-6.

İKİNCİ BÖLÜM

2. 1990 SONRASI İKİLİ İLİŞKİLER

2.1. SSCB'nin Dağılması

Dünya komünist ideolojisinin merkezi olan SSCB, 1980'lerde derin bir ekonomik ve siyasi kriz içine girmiştir. Yozlaşmış bürokratik sistem, idari-komuta yönteminin gittikçe yoğun bir hale gelmesi, özgür düşünceye karşı şiddet ve baskı, ekonomik gösterge ve istatistiklerin gerçek dışı ve ölçsüz bir şekilde sunulması, kayıt dışı ekonominin artması, yolsuzluk, her geçen gün artan askeri harcamalar, yaşam standartlarında yaşanan sürekli bir düşüş vb. faktörler siyasi sistemi âtil ve işlevsellikten yoksun bir duruma getirmiştir. Yönetim makamlarında bulunan şahısların yaşça büyük olmaları, ortaya çıkan sorunların hızlı bir şekilde çözülmesini engellemiş ve krizin derinleşmesine yol açmıştır. 1980 yılında Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Politbüro üyelerinin yaş ortalaması yaklaşık 75 idi.⁸⁴ Rüşvet ve yolsuzluk son derece yaygın hale gelmiştir. Yönetim sisteminin her aşamasında ve gittikçe açık hale gelen bu negatif faktör zaman geçtikçe Sovyet siyasi ve idari sistemini karakterize eden sıradan bir olgu haline gelmiştir. Doğal kaynakların zenginliğine rağmen ülkenin ekonomik performansı sürekli bozulmaktaydı; zaten devlet mülkiyetine dayalı planlı bir ekonomide piyasa taleplerinin tam olarak uygulanması imkansızdır. 1970-1985 yıllarda sanayide ve tarım alanında kalkınma hızı önemli ölçüde gerilemişti. 20. yüzyılın 60'lı yıllarının ikinci yarısında sanayide ortalama yıllık büyüme oranı %8,4 ise, 1981-1985'te bu rakam %3,5'e düşmüştür. Aynı dönemde tarımda büyüme oranı %4,3- %1,4'e ve ekonomideki sermaye yatırımı hacmi %7,5'ten %1,8'e gerilemiştir.⁸⁵ Sovyetler Birliği'nde kendini daha belirgin şekilde hissettiren bir başka sorun demografik göstergelerde yaşanan ciddi düşüştü. Nüfus sayısında yaşanan belirgin azalma genel durumu ağırlaştırılan faktörlerdendi. 1960'tan 1970'lerin sonuna kadar SSCB'de yeni doğan sayısı %25 azalırken, ölüm oranı %15 artmıştı. SSCB'de var olan sorunların çoğu totaliter nitelik ve siyasal sistemin doğasından kaynaklanmaktaydı. Dolayısıyla, yaşanan kriz sadece Sovyetler Birliği'ne özgü olmayıp, dünya sosyalist sistemini saran sosyo-ekonomik ve siyasi

⁸⁴ Р. Медведев, *Советский Союз. Последние годы жизни. Конец советской империи*. Полиграфиздат, АСТ Москва, 2010, с. 637.

⁸⁵ Н. Верт *История советского государства. 1900-1991*. Пер. с фр. Прогресс: Прогресс-Академия. Москва, 1992, с. 479.

krizin bir parçasıydı. SSCB içindeki kriz durumu, uluslararası prestijini ve uluslararası ilişkiler sistemindeki rolünü olumsuz etkilemiştir. Sovyetler Birliği'nin 1979'da Afganistan'ı işgali, dünya ülkeleri nazarındaki güven kaybını daha da derinleştirmiştir. Soğuk Savaş döneminde zaman zaman Doğu Avrupa ülkelerinde yaşanan krizler, 1980'lere gelindiğinde belirtilerini daha açık şekilde hissettirmeye başlamıştır. Bu anlamda Polonya'da yaşanan gelişmeler dikkat çeker özellikteydi. 20. yüzyılın 80'li yıllarının başlarında, Polonya'da demokrasi için "Dayanışma" örgütünün mücadelesi sosyalist sistemdeki uyuşmazlıkların derinleşmesi bakımından daha etkili olmuştur. Latin Amerika, Güneydoğu Asya ve Afrika ülkelerine Sovyetler Birliği'nin etkisinin zayıflaması dış politikada Moskova'nın başarısız politikasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.⁸⁶ 10 Kasım 1982'de Sovyet lideri L.İ. Brejnev'in ölümünün ardından iktidara gelen Yuri Andropov'un kısa süre sonra ölümünün ardından Konstantin Çernenko'nun da iktidarı kısa sürmüştür. 10 Mart 1985'te K. Çernenko'nun ölümünün ardından Mihail Gorbaçov'un iktidara gelmesi; Sovyetler Birliği'nin, sosyalizmin ve dolayısıyla uluslararası sistemin kaderini değiştirmiştir. Bilindiği üzere 1983'te ABD Başkanı Ronald Reagan, Stratejik Savunma Girişimi adlı bir uzay savunma planı başlatmıştır. Buna karşılık SSCB askeri ve uzay harcamalarını da artırmak zorunda kalmıştır. Ekonomik kalkınmayı hızlandırmak için Gorbaçov, "Yeniden Yapılanma" (Perestroyka), "Hızlanma" ve "Şeffaflık" (Glasnost) gibi sloganlar (politikalar) öne sürmüştür. Devlet mülkiyetinin hâkim olduğu bir durumda başarılı ekonomik reformların yapılması imkansızdı. Keza Sovyet sisteminin 1970'ler itibaren girmiş olduğu atalet süreci ekonomik, mali ve sosyal alanlarda ciddi gerilemelere neden olmuştur. Enflasyondaki hızlı artış ve Sovyet parasının devalüasyonu ülkenin mali sistemini felç etmişti.⁸⁷ İşte Gorbaçov politikalarının temel hedefi, ülkeyi içinde bulunduğu kritik durumdan kurtarmak, sosyalist siyasi sistemi reformlar yoluyla yeniden dizayn etmektir. Öncelikli olarak çoğulcu bir sisteme geçmek, demokrasi ve ifade hürriyetine öncelik vermek, mülkiyet türlerini çeşitlendirmek, nihayetinde Komünist Partinin egemen rolünü kaldırarak çok partili rejime geçmektir. Fakat tüm bunlar Sovyetler Birliği'ni ayakta tutan temel ilkelere aykırıydı. Dolayısıyla, gerçekleştirilmesi istenen reformlar Sovyetler Birliği'nin çözülmesinin önünü açmıştır.

⁸⁶ А.С. Протопопов, В.М. Козьменко, Н.С. Елманова, *История международных отношений и внешней политики России (1648-2000)*, Аспект Пресс, Москва, 2003, с. 344

⁸⁷ Sovyetlerin dağılacağına ilişkin bir öngörü için bkz: А. Амальрик, *Просуществовать ли Советский Союз до 1984 года?*, *Погружение в трясину: Анатомия застоя*, Москва, 1991, (с.с. 643-683).

Şunu da belirtelim ki SSCB'nin dağılması sadece Gorbaçov siyasetinin basiretsizliği ve başarısızlığından kaynaklanmıyordu. Bu çözülme sistemsiz krizin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.⁸⁸ Batının değişik araştırma merkezlerinde Sovyetler Birliği'nin dağılmasına ilişkin farklı senaryolar geliştirilerek, "İslam faktörü" ve Orta Asya üzerinden bu totaliter sistemin yıkma hesapları yaparken, yıkılma süreci Doğu Avrupa'dan başlamıştır.⁸⁹ Perestroyka politikasının tercih edilmesinin bir başka nedeni de ülkede siyasi reformların yapılmaması ve Komünist Parti'nin hâkim konumunu mutlak şekilde korumak için attığı adımların başarısız olmasıydı. SSCB'de sosyo-ekonomik, politik ve ahlaki kriz müttefik cumhuriyetlerde (SSCB üyesi cumhuriyetler) tuhaf bir şekilde mevcut rejime karşı kitle hareketinin genişlemesine neden olmuştur. Toplumda her geçen gün yoğunlaşan ve derinleşen olumsuz süreçlerin yaşanmasında iç ve dış güçlerin rolü büyük olmuştur.⁹⁰ SSCB'nin çöküşü, dünya topluluğunda Rusya dışında on dört yeni bağımsız devletin ortaya çıkışı ile sonuçlanmıştır. Bu süreç aynı zamanda İkinci Dünya Savaşı'nın ardından kurulan dünya düzeninin yıkılması ve iki kutuplu dünyanın sona ermesi anlamına geliyordu.

2.2. Azerbaycan Bağımsızlığına Kavuşması

20. yüzyılın 80'lerinin sonunda- 90'ların başında- dünyadaki sosyo-politik süreçler, özellikle SSCB'de başlayan yeniden yapılanma sonucunda bu devletin parçası olan cumhuriyetlerde rejim değişimleri süreci uyanması Azerbaycan'da devlet geleneklerinin yeniden inşası için uygun koşullar oluşturmuştu. Dönüşüm süreci iki istikamette gelişen etkenlerin tesiriyle gelişmiştir. Bunlardan birisi, Ermenilerin Azerbaycan'a yönelik toprak iddiaları, bir diğeri ise gittikçe yükselen bağımsızlık mücadelesi. Ermenilerin Azerbaycan'da toprak iddiaları, Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermenilerin Azerbaycan'dan ayrılma istekleri, aslında Erivan'da tasarlanan işgal projesinin bir parçasıydı. Azerbaycan'a karşı her geçen gün geliştirilen nefret ve öfke söylemleri, Ermenistan'da ve Dağlık Karabağ'da yapılan gösteriler karşısında Sovyet yönetimi Azerbaycan'ın haklı olarak sergilediği karşı tepkileri görmezden geliyor,

⁸⁸ SSCB'nin çözülmesi sürecinin hukuki ve siyasi yönlerine ilişkin bkz: Alesker Aleskerov, Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasi Rejim Değişimleri (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı/Genel Kamu Hukuku Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2007.

⁸⁹ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Genişletilmiş 14. Basım, Alkım Yayınları, Ankara, (t.y.), s. 911

⁹⁰ A. H. Сахаров, К вопросу о причинах распада СССР, СССР и холодная война, Москва, 1995, с. 46.

konuya ilişkin yaptığı açıklamalarda adeta her iki tarafı suçlayıcı bir tutum takınıyordu. Sovyet medya sisteminde ve bürokrasi mevkilerde bulunan Ermeniler, ellerindeki gücü Azerbaycan aleyhine kullanmaktaydı. Böyle bir durumda Rusya'nın (yani Sovyetler Birliği'nin) merkezi basın organları Azerbaycan'ın sesini duyurmasına müsaade etmemiştir.⁹¹ O sırada Ermeniler, Azerbaycan Türklerinin eski ata yurtlarından kovulması planının son evresini uygulamaya konmuş bulunuyorlardı. Bu programa ivme kazandıran olay 19 Şubat 1988'de Erivan'da düzenlenen miting olmuştur. Bu mitingde "Ermenistan Türklerden arındırılmalı!", "Ermenistan'da Ermeniler yaşamalı!" gibi sloganlar seslendirilirken, Karabağ'ın Azerbaycan koparılması ve Ermenistan'a birleştirilmesin, ulusal bir dava olarak belirlenmiştir.⁹² O sırada Sovyet istihbarat örgütü, Moskova ve Erivan yönetimi her türlü provokasyon, kışkırtma ve kaos tertiplemekten geri durmamıştır. Bu olaylardan ilki Sumgayıt'ta meydana gelmiştir. Tarihte "Sumgayıt Hadiseleri"⁹³ olarak bilinen bu feci olayların tertip edilmesinin temel amacı Azerbaycan'a karşı dünya kamuoyunda olumsuz imaj oluşturmak, ayrıca etnik zeminde gelişen çatışmaları daha da derinleştirerek Azerbaycan'ı haklı iken haksız duruma düşürmektir. Olaylardan yaklaşık bir sene sonra Sovyetler Birliği Başsavcılığının Soruşturma İşleri Genel Müdürlüğü Başkanının Birinci Yardımcısı V.İ. İlyuhin, 15 Nisan 1989 "Komsomolskaya pravda" gazetesinde yayınlanan söyleşisinde şöyle demiştir: "*Biz, 'Karabağ Komitesiyle ilgili soruşturmayı çok derinden yürüttük. Bu malum komitenin faaliyetleri önceler birçoğunun algıladığı kadar masum değildir. 'Karabağ Hareketi' bazılarının iddia ettiği gibi perestroyka politikasının bir eseri değildir. Bu hareket 1940-50'li yıllardan beri vardır.*"⁹⁴ Sumgayıt olayları Ermenilerin eline güçlü bir bahane sürerken onların Azerbaycan karşıtı propaganda faaliyetlerinin önünü açmıştır.

"Sovyetler Birliği ve dünyanın geri kalanında, Sumgayıt etnik sebeplere dayalı şiddet olayları için Ermenilerin tek mağdur olan taraf olarak gösterildiği bir sembol haline geldi. Katliamlar, Ermenistan'da büyük bir yas ve öfke dalgası yarattı. Vakit kaybetmeden 1915'te yaşanan Ermeni Soykırımı'yla Sumgayıt arasındaki paralellik hissedildi ve ifade edildi. Sumgayıt mağdurları için anıtlar inşa edildi. Erivan'da göstericiler, 1915 ve 1988 tarihlerini yan yana gösteren pankartlar

⁹¹ *Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле* (Редакторы-составители: Тамилла Мусаева, Адиль Мамедов), "Елм", Баку 2003, с. 4-6.

⁹² *Azerbaycan Türk Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 100. Yılında Er Kişi Ebulfez Elçibey'e Armağan*, Berikan Yayınevi. Ankara, 2018, s. 373.

⁹³ Bkz: Eyruz Məmmədov, Ramazan Məmmədov. *Sumqayıt 1988: Cinayət və cəza*, "Nurlan", Bakı 2014.

⁹⁴ Ramazan Məmmədov, *Sumqayıt hadisələri Dağlıq Qarabağ problemi kontekstində*, Sumqayıt 2010, s. 41.

taşıdılar. Birçok Ermeni, ilerleyen bir saldırı dalgasına karşı mücadele etmek zorunda olduklarına inanmaya başladılar...⁹⁵

Böyle bir durumda Azerbaycan'da yükselen halk hareketinin örgütlenmesi büyük önem taşıyordu. Örgütlü faaliyetler, bir taraftan hareketin güçlenmesi, diğer taraftan provokasyon eylemlerinin önlenmesi bakımından son derece zaruri idi. Azerbaycan'da örgütlü muhalefet hareketleri toplumsal kargaşa olaylarının ortaya çıkmasından çok daha önce, 1988'in ilk aylarından itibaren başlamıştır. Bu hareketler başlangıçta zayıf şekilde örgütlenirken yarı gizli faaliyet yöntemleri tercih edilmiştir. 1987'nin sonlarından sonlarında Bakü'deki birçok eğitim kurumunda bu tür örgütlenmeler vardı: "Yurt", "Çenlibel", "Bağımsızlar", "Azerbaycan Halk Cephesi" (Az.HC) vd. Gösterilerin daha yoğun hale gelmesinde Ermenilerin Azerbaycan'a karşı toprak iddiaları ve buna karşılık Azerbaycanlıların tepkileri büyük rol oynamıştır. İlk büyük muhalefetin mitingi 19 Şubat 1988'de Bakü'nün merkezinde yapılmıştır. Daha sonraki süreçte ise sıkça mitingler yapılmaya başlamıştır.⁹⁶ Kasım ayında muhalefet gösterileri daha 17 Kasım 1988'de Devlet Üniversitesi, Akademi, Teknik ve İktisadi Üniversitelerin önünde toplanan halk, polisin engellemelerine rağmen M.A. Sabir Parkı'na ve oradan da ana meydana ulaşmıştır. Milyonlarca kişinin mitinglere katıldığı meydana, muhalefetin talepleri okunmuştur. Göstericiler meydana SSCB bayrağıyla gelmesine rağmen, birkaç gün sonra 1918-1920 yılları arasında var olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bayrağını kaldırmıştır.⁹⁷ Muhalefetin en büyük örgütlenmesi SSCB bünyesinde egemen Azerbaycan ilkesini savunan, hukuk devleti ve demokratikleşme uğruna mücadele eden, fakat yeteri kadar siyasi deneyimi olmayan liderlerin öncülüğünde kurulan Azerbaycan Halk Cephesi olmuştur. 16 Haziran 1989 tarihinde Bakü'de AzHC'nin konferansı yapılmıştır. Konferansta yönetim heyeti seçilmiş ve Ebulfez Elçibey AzHC'nin başkanlığına getirilmiştir.⁹⁸

Moskova'nın Azerbaycan üzerinde baskıları doğrudan ve dolaylı yoldan devam ederken bir taraftan halk hareketinin bastırılması, diğer taraftan Ermenilerin desteklenmesi Azerbaycan toplumun gerginliği had safhaya çıkarmıştır. Moskova

⁹⁵ Tomas De Wall, *Karabağ, Barış ve Savaş Süreçlerinde Ermenistan ve Azerbaycan*, Hrant Dink Vakfı, İstanbul 2014, s. 66.

⁹⁶ *Azərbaycan tarixi*, Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2016, s. 347.

⁹⁷ Tahir Qafarov, *Azərbaycan Respublikasının əsrə bərabər on ili 1991-2001*, Bakı nəşriyyatı, Bakı, 2001, s. 37-38.

⁹⁸ Əbülfəz Əliyev, *Bu mənim taleyimdir*, "Gənclik" Bakı, 1992, s. 48.

yönetimi Karabağ'ın idaresi için önce Özel Temsilci, ardından Özel İdare tesis ederek Ermeni saldırganlığına adeta ivme kazandırmıştır. Temmuz 1988'de Özel Temsilci olarak Arkadi Volski⁹⁹ olayları kontrol altına almakta sadece aciz değil, aynı zamanda isteksizdi. Tomas De Wall'ın aktardığı bir anlatı Gorbaçov'un ülke üzerindeki denetimini nasıl kaybettiğini açık şekilde ortaya koymaktadır. Tomas De Wall, Volski'nin görevine vekalet eden Grigory Harçenko ile Mihail Gorbaçov arasında geçen telefon görüşmesinden şu satırları aktarmaktadır:

“Volski izinliydi. Boris Nefyodov ve ben orada yalnızdık. Gorbaçovi Krasnoyarsk'taydı [Sibirya'da] ve bana Krasnoyarsk'tan telefon etti. Yangınlar çıkmıştı, binalar ateşe veriliyor, ateş açılıyor ve insanlar yaralanıyordu. Telefon açtı ve Pogosyan'ı , parti komitesi üyelerini ara! Onlara, bunu durduramazlarsa, partiden ihraç edeceğimizi söyle' dedi. Ben de 'Mihail Sergeyeviç, hepsi zaten parti kartlarının üzerine basıp geçtiler. Zaten komite üyeleri bu gösterileri düzenliyor! Siz neden bahsediyorsunuz! Hangi Parti metodlarından söz ediyorsunuz? Çuvallara pasaport topluyor ve Sovyet vatandaşlığını reddediyorlar' dedim.”¹⁰⁰

Moskova yönetimi soruna çare bulmaktansa, Azerbaycan Anayasasına aykırı bir şekilde, 12 Ocak 1989'da Özel İdare başına Volski'yi atamıştır. Moskova tarafından Azerbaycan'ın egemenliğine karşı sergilenen gayrı ahlaki ve yasa dışı hareketler, halkın tepkisine neden olmuştur. AzHC'nin öncülüğüne gerçekleşen itiraz gösterilerinde DKÖV'de özel idarenin kaldırılması sorununun araştırılması, ekonomik bağımsızlık, vatandaşlık konularında kararların kabul edilmesi, Bakü ve diğer şehirlerde olağanüstü halin kaldırılması talep edilmiştir.¹⁰¹ Dönemin Azerbaycan yönetiminin başında duran Abdurrahman Vezirov bu talepleri ilk başta kabul etmemiştir. 14 Ağustos'ta Bakü'de bir günlük, Ağustos 21-22'de Bakü ve Sumgayıt'ta iki günlük uyarı grevleri gerçekleşmiştir. Bu grevlerin ardından AHC ile Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi arasında görüşmeler başlatılmış ve 13 Eylül'de özel bir protokol imzalanmıştır. Ardından Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti 15 Eylül'de bir toplantı düzenlemiştir. Bu toplantıda, DKÖV'de özel idarenin kaldırılması gereğine vurgu yapılırken, ülke sınırlarının ancak referandum yoluyla değiştirilebileceği ifade edilmiş, egemenlik, vatandaşlık ve ekonomik bağımsızlık konularının geniş müzakere için açık bırakılmasına karar verilmiştir.¹⁰² Azerbaycan SSC Bakanlıklar Sovyeti, 5 Ekim 1989'da AzHC'yi resmen tanıırken,

⁹⁹ Bu konuda bkz: İlham Cəmiləli, "Arkadi Volskinin Dağlıq Qarabağ missiyası – “ənənə”nin davam etdirilməsi yolverilməzdir”, <https://musavat.com/news/arkadi-volskinin-dagliq-qarabag-missiyasi-enene-nin-davam-etdirilmesi-yolverilmezdir-762347.html?d=1>, 14.12.2020, [Erişim tarihi: 12.08.2021]

¹⁰⁰ Tomas De Wall, s. 94-95.

¹⁰¹ Ədalət Tahirzadə, “*Qurtuluş və bütövlük yolu*”, Elçibəy kitabxanası nəşriyyatı. Bakı, 2003, s.74-75.

¹⁰² Süleyman Əlyarlı, *Azərbaycan tarixi*, Azərbaycan nəşriyyatı. Bakı, 1996, s. 153.

AzHC'nin daha önce yayınladığı "Bülten" yayını "Azatlık" gazetesi adıyla devam ettirilmiş, AzHC artık etkin bir sosyal örgüt haline gelmiştir.¹⁰³

Bir taraftan Ermeni ayrımcılığı ve saldırganlığına karşı koyma diğer taraftan her geçen gün daha yoğun hale gelen bağımsızlık isteği Azerbaycan toplumunu son derece hareketli bir hale getirmiştir. Dağlık Karabağ'da Moskova'nın kurmuş olduğu Özel Yönetim Ermenilerin işini bir hayli kolaylaştırmıştır. Azerbaycan toplumunun ciddi itirazları sonucunda 28 Kasım 1989'da Özel İdare feshedilirken, bölgenin yönetimi SSCB Yüksek Sovyeti tarafından alınan yeni bir kararla Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yetkisi kapsamında Dağlık Karabağ Teşkilat Komitesi'ne devredilmiştir. 1 Aralık 1989'da Ermenistan Yüksek Sovyeti tarafından Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması yönünde karar alınmıştır. Azerbaycan parlamentosu 6 Aralık'ta bu kararı geçersiz saymış, 9 Ocak 1990'da Ermenistan Yüksek Sovyeti Dağlık Karabağ'ı cari yılın ekonomik bütçe planına dahil etmiştir. İki ülke arasında gerginlik her geçen gün tırmanırken, Sovyet istihbarat örgütü tarafından Ermenistan'dan kovulan Azerbaycan Türklerinin itirazlarını kullanarak yeni çatışma tertiplenmiştir. Bu çatışma, aslında sonradan Sovyet yöneticilerinin de açıkladığı gibi aslında Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesini sekteye uğratmak açısından son derece önemliydi. 13 Ocak 1990'da Bakü'de Ermenilere karşı şiddet olaylarının tırmanmasına yol açan saldırılar düzenlenmiştir. 15 Ocak 1990'da M. Gorbaçov'un imzasıyla "Dağlık Karabağ ve Diğer Bazı Bölgelerde Olağanüstü Hâl İlan Etme Hakkında" kararname imzalanmış, iki gün boyunca Sovyet Ordusu Bakü çevresine ciddi yığınak yapmıştır. 20 Ocak gece saat 00.00'da Sovyet Ordusunun Bakü'ye saldırısı sonucunda çok sayıda sivil hayatını kaybetmiştir.¹⁰⁴ Bu kanlı cinayetin ardından ülke yönetimi felç durumuna düşmüş, Abdurrahman Vezirov Moskova'ya kaçmış, onun yerine Ayaz Mutallibov atanmıştır. 20 Ocak 1990 olayı Azerbaycan'da milli dayanışmaya ve millet düşüncesinin yükselişine yol açmıştır. Fakat Ayaz Mutallibov da selefi olan Abdurrahman Vezirov gibi Moskova karşısında teslimiyetçi politikasını sürdürmeye devam etmiştir. 20 Ocak 1990'da uygulanan kırım ve şiddete, ayrıca Ayaz Mutallibov iktidarının Moskova'nın direktiflerini harfiyen yerine yetirmesine rağmen milli ve demokratik güçlerin mücadelesi hız kesmeden devam etmiştir. 30 Ağustos 1991 tarihinde Azerbaycan parlamentosu

¹⁰³ Alı Balayev, *Azərbaycanda ictimai-iqtisadi və siyasi vəziyyət*, Bakı, 2003, s. 44.

¹⁰⁴ Bkz: Aydın Balayev, Rasim Mirzə, *20 yanvar hadisələri, sənədlər, mövqelər, şərhlər (1990-2000)*, "Çaşıoğlu" nəşriyyatı, Bakı 2000.

tarafından “*Azərbaycan Cümhuriyyətinin Dövlət Bağımsızlığının Bərpâ Edilməsi*¹⁰⁵ *Hakkında*” Beyanname,¹⁰⁶ 18 Ekim 1991 tarihinde ise “*Azərbaycan Cümhuriyyəti'nin Dövlət Bağımsızlığı Hakkında Anayasa Akti*”¹⁰⁷ kabul edilmiştir.¹⁰⁸ Anayasa Akti, o dönemde ülkenin hukuk normları hiyerarşisinde en üstün hukuki güce sahipti. Nitekim Aktin 4. maddesine göre, 1978 Anayasasının sadece bu belgeyle çelişmeyen hükümleri yürürlükte kalacaktı. Aktın kuvvetler ayrılığına ilişkin 13. maddesine göre, Azərbaycan Cümhuriyyəti'nde devlet iktidarı, kuvvetler ayrılığı ilkesine dayanır. Yasama yetkisini Azərbaycan Cümhuriyyəti Milli Meclisi kullanır, yüksek yürütme yetkisi Azərbaycan devletinin başı olan Cumhurbaşkanıya aittir, yargı yetkisi bağımsız mahkemelerce ve üst düzeyde her birinin kendi yetkileri sınırlarında Anayasa Mahkemesi, Ali Mahkeme (Yargıtay) ve Arbitraj Mahkemesi¹⁰⁹ tarafından kullanılır.¹¹⁰

Halkın iradesiyle bağımsızlığını ilan eden Azərbaycan Cümhuriyyəti çok zor şartlar altında kendini tanıtmaya çalışmıştır. Azərbaycan Cümhuriyyəti'nin bağımsızlığını ilk olarak 9 Kasım 1991 tarihinde Türkiye Cumhuriyyəti tarafından ardından Romanya (11 Aralık 1991), Pakistan (13 Aralık 1991), İsviçre (23 Aralık 1991), İran (25 Aralık 1991), ABD (23 Ocak 1992); Rusya Federasyonu (10 Nisan 1992) ve diğer devletler de tanımıştır. 1993 yılının başlarında ise Azərbaycan Cümhuriyyəti 116 devlet tarafından tanınmış ve 70 yabancı devletle diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Azərbaycan, kısa sürede BM, AGİK, İKÖ gibi önemli kuruluşlara, Şubat 1992'de Türkiye, İran ve Pakistan'ı içeren Ekonomik İş Birliği Teşkilatı'na üye olmuştur. Azərbaycan Cümhuriyyəti Pan-Avrupa güvenliği ve iş birliği süreci

¹⁰⁵ Yeniden ayağa kaldırmak, ihya etmek, restorasyon anlamına gelmektedir.

¹⁰⁶ Hukuki olarak bugünkü Azərbaycan devleti Azərbaycan Halk Cümhuriyyətinin (1918-20) devamıdır. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etmək haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Bəyannaməsi, Bakı şəhəri, 30 avqust 1991-ci il, № 179-XII, <http://www.e-qanun.az/framework/6592>, [Erişim tarihi: 12.12.2021].

¹⁰⁷ İngilizceden Rusçaya geçen “The Constitutional Act” terimi Azərbaycan Türkçesinde, söz konusu anayasal kanunun diğerlerinden farklı olduğunu tanımlamak amacıyla “Anayasal Akt” olarak geçmektedir. Türkiye'deki birçok yayında söz konusu “akt” terimi, yanlışlıkla “sözleşme” anlamına gelen “akit” şeklinde aktarılmıştır.

¹⁰⁸ *Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Akti* (18 oktyabr 1991), Bakı, 1991. (İngilizcesi: The Constitutional Act “On State Independence of the Republic of Azerbaijan”)

¹⁰⁹ Arbitraj Mahkemesi daha sonraları “Azərbaycan Cümhuriyyəti İktisat Mahkemesi” adlandırıldı.

¹¹⁰ Azərbaycan'da bağımsızlık dönemi ve anayasal sistemin dönüşümü konusunda kapsamlı bilgi için bkz: Asker Ali, “Azərbaycan Anayasa Yapımı Sürecinde Yürütme Erkinin Güçlendirilmesi”, Prof. Dr. Turgut Önen'e Armağan (Yayına hazırlayanlar: Mehmet Turhan, Emel Badır, Gamze Turan Başara), *Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı 2, Yıl: 2016 (ss.23-37).

düzenleyen Helsinki Antlaşmalarının son kararına, yeni Avrupa Paris Şartı ve Avrupa için belirlenen sözleşme ve paktlarına katılmıştır.¹¹¹

2.3. Azerbaycan-Ermenistan Çatışmasında Rusya'nın Tutumu

1988 yılında Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinde Ermeni ayrılıkçıların başlattıkları hareket, eski SSCB'de bir etnik ayrılıkçılığın temelini atmıştır.¹¹² Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ ihtilafı 20. yüzyıl tarihinin çatışmalardan biri olarak ortaya çıkmış ve sonuçları milyonlarca Azerbaycanlının kaderini ciddi şekilde etkilemiştir. Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı tarihi toprak iddiaları, etnik zeminde başlatılan provokasyonlar ve terör eylemleri Azerbaycan'a karşı askeri saldırıyla sonuçlanmıştır. Ermenistan SSC'de yaşayan Azerbaycanlılar defalarca tarihi topraklarından mahrum bırakılmış ve sınır dışı edilmiştir. 1988'de başlayan Ermeni saldırganlığı sonucunda yüz binlerce Azerbaycan Türkü kendi topraklarından zorla kovulmuş, öldürülmüş ve yaralanmıştır.¹¹³

Ermenilerin Azerbaycan'a karşı saldırılarının temelinde bilimsel argüman ve verilerden yoksun olan asılsız toprak iddiaları yer almaktaydı. Ermenilerin akıl almaz iddialarına göre bu toprakların gerçek sahipleri sadece kendileridir ve Türkler bu bölgeye sonradan göç etmiştir. Onların ileri sürdüğü iddialar Rusya Federasyonu tarafından destek görmüştür. Rus basını ve bilimsel yayınlarda sürekli olarak Azerbaycan tarihine ilişkin gerçeklerden uzak, sahte ve asılsız bilgiler yer almıştır. Oysa gerçekliği şüphe götürmeyen tarihi kaynaklar tamamen farklı bir durum ortaya koymaktadır.¹¹⁴ Bilindiği üzere Azerbaycan'ın tarihi toprakları olan Karabağ, 1805 yılında Çarlık Rusyası'nın himayesine girmiş, ardından ilhak edilmiştir. 1813 ve 1828 Gülistan ve Türkmençay anlaşmalarının imzalanmasıyla Kuzey Azerbaycan toprakları Rusya İmparatorluğu'na terk edilmiştir. Türkmençay Antlaşmasının imzalanmasının ardından İran ve Osmanlı tebaası olan Ermeniler Kuzey Azerbaycan'a göç ettirilmiştir. Bu gelişmeler sonucunda, özellikle Karabağ'ın dağlık bölgesinin nüfus

¹¹¹ *XX əsr Azərbaycan tarixi*, II cild, Apostroff. Bakı, 2014, s. 476.

¹¹² Fahrettin Çiloğlu, *Rusya Federasyonu'nda ve Transkafkasya'da Etnik Çatışmalar*, Sinatle yayımları, İstanbul, 1998, s. 148.

¹¹³ *Azərbaycan tarixi*. Yeddi cildə. VII cild (1941-2002-ci illər), "Elm", Bakı, 2008, s. 227.

¹¹⁴ Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov, *Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər*, Təhsil nəşriyyatı, 2005, s. 93.

yapısı zamanla Ermenilerin lehine değişmiştir.¹¹⁵ Genellikle, Güney Kafkasya'da 19. yüzyılın başlarından itibaren yüz yıl boyunca devam eden demografik dönüşüm, sürekli olarak Müslümanlar aleyhine dönüştürülmüştür. Rusya İmparatorluğu, bu dönüşümü stratejik bir hamle olarak geliştirmiştir. Keza, Güney Kafkasya'da bir Ermeni tampon bölgesinin varlığı Rusya'nın İran ve Osmanlı'ya karşı işgal planlarını gerçekleştirmesi bakımından son derece önemliydi. 1905-1906 yıllarında Ermenilerin saldırılarıyla başlayan Ermeni-Müslüman çatışmasında da Çarlık yönetimi, Ermenileri doğrudan veya dolaylı olarak desteklemiştir. 20 Şubat 1906'da Tiflis'te Rus yöneticiler ile Ermeni ve Müslümanların bir araya geldiği barış kurultayında Ermenilerin ileri sürdükleri iftira ve iddialar, bazen açık bir biçimde bazen de dolaylı olarak Ruslar tarafından desteklenmiştir. Azerbaycan aydınlarından Ahmet Bey Ağaoğlu (Ağayev) Çar yönetiminin iki yüzlü politikasını şu ifadelerle eleştirmiştir:

“Biz terör meselelerini gündeme getirdikçe sadece barış ve istikrarın olmasını istedik çünkü Müslüman halkı Kafkasya'da terörün devam ettiği sürece barışın olmayacağı inancındadır... Eğer bu yöneticiler, devletin görevlendirdiği yetkililer terörden korkarlarsa, onların halkın dertlerine çare olması mümkün müdür? ... birkaç gün önce cenap Hatisov kendi belagatli ve fesahatli nutkunda Taşnaksütyun Partisinin, Rusya yöneticilerinin, generallerinin, hatta Rusya devletinin Kafkasya temsilcisi [Vorontsov-Daşkov] cenaplarının düşüncelerine hizmet ettiğini ve kurulduğu 15 yıldan bu yana orduya, hazineye, hatta askere sahip olduğunu dile getirmişti. Biz Müslüman temsilciler bunu duyunca şaşkınlık ve hayret içerisinde kaldık. Mademki bu silahlı parti 15 yıldır faaliyet gösteriyor ve hükümet yetkilileri bundan haberdar oldukları halde, onu kapatmak yerine onunla iş birliği yapıyor, ister hükümetin, isterse de Ermenilerin bu partiyi ortadan kaldırımlarını beklememiz faydasız olur. Biz kendi başımızın çaresine kendimiz bakmalıyız. Demek ki bizim de mükemmel ve müselleh (silahlanmış) partilerimizin, “Taşnaksutyunlarımızın” olması gerekiyor. Hükümet bir tarafın bu gibi faaliyetine tahammül ediyor hatta destek oluyorsa, dengeyi sağlamak adına diğer tarafa da aynı şekilde davranmak zorundadır.”¹¹⁶

Ruslar, sadece yönetim makamlarında değil, aynı zamanda basın ve yayın hayatında da Ermenilerin yanında yer alarak Müslümanların/Türklerin mağduriyetini görmezden gelmişlerdir. Ahmet Bey Ağaoğlu, Petersburg gazetelerinde neşredilen Azerbaycan karşıtı yayınlara cevap vermek maksadıyla imparatorluğun başkentine görevlendirilmiştir. *Sankt-Peterburgskiye vedomosti* gazetesinin 21-22 Nisan 1905 tarihli iki sayısında peş peşe yayınladığı *Bakü Hadiseleri Hakkında Hakikat* başlıklı makalesinde şöyle yazıyordu:

¹¹⁵ Atamoğlu Məmmədli, *Ermənilərin gerçək tarixi*, Bakı, 2005, s. 72.

¹¹⁶ Məmməd Səid Ordubadi, *Qanlı illər: 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsləman davasının tarixi* (Əsəri ərəb əlifbasından çevirən, sadələşdirən və çapa hazırlayan, Əkrəm Bağirov), “Qafqaz” nəşriyyat evi, Bakı 2007, s. 114-115.

“Bakü kırımını hakkında yapılan propaganda her türlü ölçüyü kaçırmıştır. Sadece bizim Rus basını değil, yabancı basın da bugün son derece art niyetli en kaba ve hiçbir ölçüye sığmayan makale ve haberlerle, hadiseleri ‘aydınlatan’ ve ‘açığa çıkaran’ yazılarla doludur. Kanlı Bakü olaylarının yüzlerce bedbaht kurbanının çektiği azapları ve onların ölümü hakkında söylenenleri şekilden şekle sokarak sunuyorlar. Propagandayı yöneten yetenekli eller her yola başvurarak her şekilde, amaçlarına ulaşmaya çalışıyorlar.”¹¹⁷

Devrimler yılı olarak bilinen 1917’den itibaren Ermeniler gerek milliyetçi gerekse Bolşevik örgütlenmeler bünyesinde Azerbaycan karşıtı politikalarını kesintisiz şekilde sürdürmüştür. 1918 yılının başlarından itibaren Ermeni terör örgütlerinin saldırıları sonucunda ve ayrıca 31 Mart’ta başlayıp üç gün kesintisiz devam eden Bolşevik-Taşnak güçlerinin yaptığı katliamlarda on binlerce Müslüman/Türk hayatını kaybetmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kuruluşunun ardından oluşturulan Olağanüstü Soruşturma Komisyonu’nun yoğun çalışmalar neticesinde ortaya koyduğu dokümanların hacmi, 3500 sayfayı kapsayan 36 ciltten ibarettir. Bu belgeler Bolşevik-Taşnak birlikteliğinde gerçekleşen Müslüman kıyımlarının vahşetini gözler önüne sermektedir. Olağanüstü Soruşturma Komisyonu üyelerinden A.Y. Kluge’nin aktardığı gibi:

“İyi silahlanmış ve eğitilmiş Ermeniler çok sayıda makineli tüfeklerle saldırmaktaydı. Ermeniler Müslümanların evlerini basıyor, insanları öldürür, kılıçla ve hançerle doğruyor ve süngülerle deliyor, çocukları yanan evin alevleri içine atıyor, üç dört günlük çocukları süngülerin ucuna geçirerek oynatır, öldürülen kadınların süt emen bebeklerine acımıyor, herkesi öldürüyorlardı... Ermeni ahalinin tüm sınıflarını temsil edenler bu ‘savaşa’ katılmayı kendilerine görev addetmişti. Burada petrolcü iş adamları, mühendisler, hekimler... Kısacası Ermeni nüfusun tüm tabakaları bu ‘yurttaşlık görevini’ ifa etmekteydi...”¹¹⁸

Ermeni-Bolşevik birliklerinin yaptıkları cinayetler Bakü ile sınırlı olmayıp Azerbaycan’ın dört bir tarafını sarmıştır. Bu bilgilerden de görüldüğü gibi Rusya’nın siyasi ideolojik sistemi ne olursa olsun, onlar Ermeni meselesinde Ermenileri savunmayı stratejik bir vazife olarak görmüşlerdir. Dolayısıyla ortak Türk düşmanlığı - farklı siyasi görüşlere sahip olmalarına rağmen- Ruslar ve Ermenileri bir araya getirebilmiştir.

28 Mayıs 1918’de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurulması, Azerbaycan Türklerini Rus-Ermeni birlikteliğinin “Türkleri yok etme” tertibinden korumuştur.

¹¹⁷ Санкт-Петербургские ведомости, 1905, 21 апреля.

¹¹⁸ Anar İsgəndərov, “Erməni-daşnak birləşmələrinin türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımları”, *Azərbaycan müəllimi*, №12, 30 Mart 2012; Alesker Aleskerli, “Ermenilerin Azerbaycan’da Yaptıkları Soyqırımlar ve Devam Eden Çözumsuzlük”, *Stratejik Analiz*, Cilt: 9, Sayı:108, Nisan 2009, (ss. 28-38), s. 29-30.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümeti Ermenilerin her türlü azınlık (ulusal) haklarına saygıyla yaklaşmış ve parlamentoda temsil olunmalarını sağlamıştır. Zaten Ermeniler 28 Mayıs 1918’de cumhuriyetlerini ilan ederken bunu Azerbaycan toprakları üzerinde gerçekleştirmişlerdir. Ermeniler ve Azerbaycanlılar arasında yapılan müzakereler sonucunda Azerbaycan Cumhuriyeti “Aleksandropol Guberniyası” sınırları kapsamında bir Ermeni devletinin kurulmasına rıza göstermiş, Ermeniler de Dağlık Karabağ’a yönelik taleplerinden vazgeçtiklerini bildirmişlerdir.¹¹⁹ Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde ülkenin tamamı Bakü, Gence, Karabağ ve Zakatala vilayetlerinden oluşuyordu.¹²⁰ Dağlık Karabağ, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti boyunca Ermenistan’ın doğrudan müdahalesiyle Azerbaycan’dan koparılmaya çalışılmışsa da bu plan gerçekleşmemiştir. Azerbaycan’da Sovyet yönetimi kurulduktan sonra 7 Temmuz 1923’te Azerbaycan Merkez Yürütme Komitesi, Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinin kurulmasına ilişkin kararı kabul etmiştir.¹²¹ Sovyet yönetiminin Azerbaycan toprak bütünlüğüne karşı en büyük kastı, tarihi bir Türk toprağı olan Batı Zengezur’un Ermenistan’a devredilmesi olmuştur. Bu şekilde Rusya, Türkiye ve Azerbaycan, dolayısıyla Türkistan arasındaki kara bağlantısını kesmiştir. Bunun dışında, SSCB Bakanlar Kurulunun 23.12.1947 tarihli ve 4083 sayılı “Kolhozcuların ve Diğer Azerbaycanlı Ahalinin Ermenistan SSC’den Azerbaycan SSC’nin Kura-Aras Ovasına Göç Ettirilmesine Dair” kararı doğrultusunda Ermenistan’da yaşayan 100 bin Türk 1948-1950’de sözde rızasıyla Azerbaycan’a göç ettirilmiştir.¹²²

Görüldüğü üzere,

“Rusya’nın Ermeni yanlısı siyaseti Rusya İmparatorluğu dönemi ile sınırlı kalmayıp Sovyet döneminde de devam ettirilmiştir. Bu siyaset, Azerbaycan’ın toprak bütünlüğü ve istikrarı açısından büyük kayıpların yaşanmasına yol açan sonuçlar doğurmuştur. 1948-53 yılları arasında gönüllü göç adıyla Azerbaycanlılar etnik temizliğe tabi tutulmuş, yurtlarından edinecek, Ermenistan’dan Azerbaycan’a sürülmüştür. Bu sürgünün 1988’de başlayan son evresi Ermenistan’da Türk/Müslüman kimliğinin tasfiyesini tamamlamıştır. Bu gelişmeleri dikkate aldığımızda, “Ermeni Meselesi”nin,

¹¹⁹ Cəmil Həsənlı, *Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939)*. “Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı, 2012, s. 154.

¹²⁰ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman cemaatten ulusal kimliğe Rus Azerbaycan’ı 1905-1920*, Bağlam yayınları. İstanbul, 1988, s. 77.

¹²¹ Musa Qasimov, *Beynəlxalq münasibətlər sistemində Azərbaycan*, “Gənclik”, Bakı, 1996, s. 46.

¹²² Aygün Attar (Haşimzadə), s. 115.

Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecini engellemeye yönelik önemli faktörlerden biri olması son derece gerçekçidir.”¹²³

Sovyetler Birliği dönemi boyunca Ermeniler her zaman Moskova yönetimi tarafından yoğun bir şekilde himaye edilirken, Azerbaycan'ın haklı itirazları görmezden gelinmiştir. 1985'te M.S. Gorbaçov'un *perestroyka* ve *glasnost* politikalarının uygulamaya konması Ermenilere yarım kalan planlarını gerçekleştirmek için fırsat sunmuştur. Bu sefer Moskova'nın Ermenileri himaye etmesi geçmiş dönemlerden daha da güçlü olmuştur. Yukarıda da bahsedildiği üzere, Moskova yönetimi Ermenistan-Azerbaycan uyuşmazlığı sırasında adeta tarafları eşit düzeyde suçlarken, kimin haklı kimin haksız olduğunu asla önemsememiş, bilakis mağdur olan Azerbaycan karşısında saldırgan Ermenistan'ı desteklemiştir. Ermeniler, kendi amaçlarına ulaşmak için her türlü baskı, şiddet, terör ve provokasyona el atmışlardır. Sumgayıt olayları bu provokasyonlardan biridir. Tomas de Waal'ın işaret ettiği gibi, “1988 Şubat ayında mekanizması kurulan bu kampanya artık başlatılmaya hazır” idi.¹²⁴ Bu olay Moskova'nın Azerbaycan üzerinde baskı yapması amacıyla tasarlanmıştır. Arakelov'un vurguladığı gibi “Sumgayıt büyük bir başarı ama ne yazık ki çok olumlu anı tam olarak kullanamadık.” Bu olay karşısında Sovyet yönetiminin seyirci kalması şüphesiz olayların tehlikeli yönde gelişmesi açısından rol oynamıştır.¹²⁵ Rusya'nın “Ermeni meselesi” konusundaki değişmez tutumu Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra da devam etmiştir.

Rusya'nın Azerbaycan'a yönelik politikalarında Ermenistan veya Ermeni meselesi faktörü önceliğini her zaman korumuştur. Bu tespitin doğruluğunu 20 Ocak 1990 Bakü katliamı, 20 Kasım 1991'de Karakent semasında Azerbaycan'a ait helikopterin düşürülmesi, 25-26 Şubat 1992'de yapılan Hocalı Soykırımı vd. olaylarda da görmekteyiz. Özellikle Hocalı Soykırımı'nın Ermenistan silahlı birliklerinin yanı sıra Sovyetlerden kalma 366 motorize alayla birlikte gerçekleştirildiği bilinmektedir. 1992 yılının 25-26 Şubat gecesi Ermeni silahlı kuvvetleri ve 366. piyade tümeni, 27 motorlu piyade alayının ortak saldırısı sonucu Azerbaycanlıların yaşadığı ve Karabağ'ın kadim yerleşim yerlerinden biri olan Hocalı şehri yeryüzünden silinmiştir.

¹²³ Ali Asker, “Rusya'nın Yakın Çevre Siyaseti: Karadeniz-Hazar (Güney Kafkasya) Bölgesi”. İçinde: *100. Yılında Türkiye Rusya İlişkileri ve Karadeniz (Moskova Antlaşması'ndan Günümüze)*, Editörler: Mehmet Okur, Yüksel Küçükler, Ahmet Nafiz Ünalmiş), Akçağ Yayınları, Ankara 2021 (ss. 97-141), s. 112.

¹²⁴ Bkz: Tomas De Wall, s. 26.

¹²⁵ P. Arakelov, *Нагорный Карабах: Виновники трагедии известны*, Шагр-Гарб, Баку, 1991, с. 24.

Azerbaycanlılara karşı işlenen bu soykırım sonucunda 106'sı kadın, 83'ü çocuk olmakla 613 kişi şehit edildi.¹²⁶ Böylece Dağlık Karabağ çevresindeki bölgelerde Ermeni silahlı kuvvetleri işgale başladığından bu yana tüm süreçlerde Rusya Ermenistan'a yönelik bazen dolaylı fakat çoğu zaman açık biçimde desteğini devam ettirmiştir. Moskova, Güney Kafkasya'da güç diplomasisine öncelik verirken Ermenistan'ı sistematik şekilde silahlandırmıştır. Sadece 1994-1996 yıllar arasında Rusya Federasyonu'ndan yasa dışı yolla Ermenistan'a 1 milyar dolarlık yasadışı silah nakledilmiştir.¹²⁷ Yeltsin'in dönemiyle karşılaştırıldığında, V. Putin ve D. Medvedev'in de Güney Kafkasya'daki politikasında ciddi stratejik değişik olmadığı görülmektedir. Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorunu için kurulmuş AGİT Minsk Grubu Eş başkanı RF, işgal gerçeğine rağmen, işgalci Ermenistan'ı işgalci devlet olarak tanımayı reddetmiş, daha çok emperyalist tutku ve diplomasiyi tercih etmiştir. Moskova yönetimi, Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ çatışmasını çözmekle ilgilenmemiş, eskiden sürdürdüğü "her iki tarafı suçlu bulma" taktiği ile bölgedeki emperyalist çıkarları doğrultusunda hareket etmiştir.

2.4. Azerbaycan'da Rus Askeri Varlığının Sona Ermesi

Bağımsızlık sonrası süreçte Azerbaycan'ın karşılaştığı en büyük sorunlardan biri de vatan savunmasıdır. Azerbaycan'a yönelik Ermeni saldırıları ve Karabağ bölgesindeki askeri başarısızlıklar, bu dönemde milli bir ordunun kurulmasının ne kadar önemli olduğunu gözler önüne sermiştir. Azerbaycan Halk Cephesinin yoğun baskıları altında 1991'in Eylül ayında Millî Savunma Bakanlığı tesis edilirken, 9 Ekim'de Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin kurulmasına karar verilmiştir. AzHC Başkanı Ebulfez Elçibey iktidara geldiğinde Azerbaycan ordusunu güçlendirmeye yönelik geniş çaplı adımlar atmıştır. Bu kapsamda askerlik çağındaki gençlerin düzenli

¹²⁶ Nəsiman Yaqublu, *Xocalı qırğını*, "Azərnəşr", Bakı, 1992, s.38. Ayrıca bkz: Boran Aziz, *Hocalı Soykırımı* (Çeviren: Sebahettin Şimşir), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014; Soykırımı maruz kalan 613 Hocalı sakininden 63'ü küçük ve 106'sı farklı yaşlarda kadındı. 8 aile tamamen yok edilmiş, 76'sı çocuk 487 kişi yaralanmıştır. 186 kişi (31'i çocuk (11 kız), 59'u kadın, 33'ü yaşlı (20 kadın) kayıp şahıs olarak aranmaktadır. 186 kayıp kişiden 95'inin Ermeniler tarafından rehin alındığına dair tanık ifadeleri söz konusudur. 95 kişi arasında 12'si çocuk (2 kız), 23'ü kadın, 11'i (7 kadın) yaşlı bulunmaktadır. Soykırım qurbanları: qadınlar və uşaqlar, <http://human.gov.az/az/view-page/92#.Ygi7gVVByM8>, [22.10.2021].

¹²⁷ Yeltsin döneminde hazırlanan bir raporda şöyle denmekteydi: "Ermeni-Azerbaycan savaşı sırasında, Rus ordusu üst düzey yetkililer gizlice karşı taraflardan birine silah sağladılar, Kafkasya'da gizli operasyonlar yürütüldüğü inkâr edilemez bununla ilgili kanıtlar elde edilmiştir." A. Аббасбејли, *Внешняя политика Российской Федерации в XXI веке*, "Элм", Баку, 2005, с. 67-70.

orduya alınmaları hızlandırılmış ve daha önce savaşımlı olan gönüllü birlikler orduya dâhil edilmiştir. Savunma Bakanlığı'na bağılı milli ordu, Ağustos 1992'nin sonunda 15.000 asker ve gönüllü birliklerden oluşan bir askeri güce sahipti.¹²⁸ Azerbaycan kendi milli ordusunu yeniden kurmaya başladığı andan her zaman olduğu gibi yine Rusya'nın baskısıyla karşı karşıya kalmıştır. Fakat Azerbaycan yönetimi kararlı bir şekilde Rusya ile diyalogunu sürdürerek Milli Ordu'nun kuruluşunun önündeki engelleri aşmaya çalışmıştır. 26 Temmuz 1992'de SSCB Hazar Askeri Filosunun beş gemisinin Azerbaycan'a teslimi ile birlikte Azerbaycan askeri filosunun oluşturulması konusunda önemli bir adım atılmıştır.¹²⁹ Rusya Federasyonu ile uzun süren müzakereler sonucunda varılan anlaşma gereğı Azerbaycan'a on yedi askeri gemi teslim edilmiştir. Ardından, 43 gün sonra Azerbaycan'da bulunan, Rus askeri gemileri Bakü'yü terk ederek Mahaçkale'ye (Dağıstan) çekilmiştir.

AzHC'nin iktidara gelmesinin ardından, ilk dört ay boyunca Karabağ Savaşı'nda başarılar kazanılmış; Ağdere, Goranboy, Gedebeş bölgelerinin büyük bir bölümü düşmandan temizlenmiştir. Ayrıca on binden fazla Ermeni'nin yaşadığı Başkent kasabası, Laçın bölgesinde otuz üç köy, Cebrayıl'ın ondan fazla köyü kurtarılmıştır. Laçın koridoruna ve Hankend'e yönelik birkaç taarruz girişimi yapılmıştır. Azerbaycan Milli Ordusunun savaş bölgesinde ilerleyişi Rusya'yı ciddi şekilde rahatsız etmiştir.¹³⁰ Eski Sovyet cumhuriyetleri arasında Moskova karşısında en kararlı tavır takınan ülke Azerbaycan olmuştur. 7 Ağustos 1992'de "Rus Sınır Kuvvetlerinin Azerbaycan Toprakları Üzerindeki Statüsü ve Geçici Faaliyetleri" başlıklı antlaşmanın imzalanmasından sonra RF, sınır kuvvetlerinin aşamalı olarak 1994 Ağustos'una kadar Azerbaycan'dan çıkarılacağı ve Azerbaycan'ın ülke sınırlarının korunma yetkisinin Azerbaycan'a devredileceğı öngörülmüştür. 27 Ağustos 1992'de ise sınırların korunması için cumhurbaşkanı tarafından "Azerbaycan Devlet Sınırlarının Korunmasının Güçlendirilmesi için Alınacak Önlemler" adlı bir kararname imzalanmıştır. Rus sınır güçlerinin Azerbaycan'ı terk ederek ülke sınırlarının savunulmasını Azerbaycan'a devretmesi antlaşmada öngörüldüğü tarihten önce, 13 Mart 1993'te gerçekleşmiştir. 80.000 Rus askerinin Azerbaycan topraklarından çıkarılma süreci, Gence'deki son Rus askeri birliğinin 26 Mayıs

¹²⁸ Nazim Cafersoy, *Elçibey dönemi Azerbaycan dış politikası, Haziran 1992- Haziran 1993, Bir Bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü*, ASAM Yayınları, Ankara, 2001, s. 62-64.

¹²⁹ Adalet Tahirzade, *Elçibey'le 13 saat*, Turan Kültür Vakfı. İstanbul, 2001, s.100.

¹³⁰ Fazil Gazenferoğlu, *Ebulfeş Elçibey ile Tarihten Geleceğe*, Prestij Matbaacılık. Ankara, 1995, s. 183.

1993'te ülkeyi terk etmesiyle sona ermiştir. Böylelikle Azerbaycan, iki yüz yıldır Azerbaycan topraklarında konuşlandırılmış Rus askeri ülkeden çıkartılmıştır.¹³¹ Rus ordusunun Azerbaycan'dan çıkarılması eski Sovyet cumhuriyetlerinde büyük yangı uyandırmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasına rağmen askeri gücünü yakın çevre ülkelerinde bulundurmak için çaba harcayan Moskova yönetimini geri adım atması, diğer cumhuriyetleri de benzer bir politika izlemek konusunda cesaretlendirmiştir.

2.5. Etnik ve Ulusal Kimlik Üzerinden Yürütülen Politikalar

Kimlik kavramı üzerindeki düşünceler çok eskilere dayansa da genellikle 20. yüzyılda bilim insanlarını yakından meşgul eden bir konu haline gelmiştir. Zira kimlik hem bireyler hem de toplumlar için geçerli olan bir kavramdır.¹³² Kimlik, bireysel ve sosyolojik boyutları olduğu gibi psikolojik boyutları olan ve aynı zamanda sosyal çevre ile ilgili çok boyutlu bir kavramdır. Toplumsal boyut kazanmış bir kimliğin sağlam temeller üzerine inşa edilebilmesi için, bireyin içinde yaşadığı toplumdaki diğer insanlarla karşılıklı iletişime dayalı, aidiyet duygusu yaratan bir kültür alışverişine sahip olması gerekmektedir. Kimlik inşa sürecini başarıyla tamamlayan kişi toplumsal yapıya sağlam adımlarla yaklaşırken toplum bu yeni adımın kültürel değerler, idealler, semboller ve normlarla devam etmesini sağlamaktadır.¹³³ Kimlik politikaları, bireysel kimlik ile toplumsal kimlik arasındaki ilişkiden yola çıkarak ulusal kimliği meydana getirmektedir.

Rus İmparatorluğunun Azerbaycan toplumu üzerinde uyguladığı sömürge politikasının özellikleri, Çarlık yönetiminin geleneksel siyasetinin bir parçasını teşkil etmektedir.

“Rus İmparatorluğu Türk ve Müslüman toplumların tarih boyu yaşadıkları alan üzerinden genişlemişlerken bu toplumlar sömürge yönetimine karşı sürekli ayaklanmışlardır. Çar yönetimi bölgede yaşayan halkları “içselleştirmenin” zorluklarını görünce (dini ve etnik farklılıklardan kaynaklanan) asimilasyon ve yabancılaştırma politikaları ikileminde devam eden bir çizgi takip etmiştir; bir taraftan Ruslaştırma politikası doğrultusunda bölgenin demografik dengesini bozmuş, diğer taraftan kendi hakimiyetini sürgün, şiddet, sindirme ve kıyım eylemlerinde bulunarak tesis etmeye çalışmıştır. Bu anlamda Türk ve Müslümanların “Rus uygarlığı” alanına dâhil edilmesi zor olduğu kadar sancılı bir

¹³¹ Nazim Cafersoy, “Bağımsızlığın on yılında Azerbaycan-Rusya ilişkileri”, *Avrasya Dosyası dergisi*, Cilt:7, Sayı:1, Türkiye, 2001 (ss.286-318), s. 290-295.

¹³² Meryem Günaydın, “Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan'da Kimlik Politikaları”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VIII/1,2019 (ss. 54-94), s. 55.

¹³³ Erol Göka, *İnsan Kısım Kısım: Topluluklar, Zihniyetler, Kimlikler*, Odak Yayınları. Ankara, 2004, s. 290.

süreçtir. Paradoksal ve mantık dışı bir bakış açısına sahip Rus yayılcılık stratejisi gereğince işgal edilen bölgelerdeki halklar Rus tebaasına alınsalar da birer yabancı topluluk olarak görülmüşlerdir.”¹³⁴

Azerbaycan’da milli kimliğin oluşumunda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti olmazsa olmaz bir deneyimdir. 1925 senesinde Resulzade bu deneyimin önemini şu şekilde tasvir etmektedir: “Rusya idaresindeki Müslümanlara ‘Türk’ dedirtmek bugün kazanılmış bir davadır. Yalnız ‘Türk’ kelimesi değil, ‘Azerbaycan’ ismi de kazanmıştır.”¹³⁵ Milliyetler politikası, Kafkaslar ve Orta Asya’da ülke ve dile göre bir sınıflandırma yapan çeşitli “yapay” halkların yaratılmasına/icat edilmesine ve son aşamada ülkelerin siyasi bir şekilde bölünmesine ve yönetilmesine dayanmıştır. Büyük travmaların damga vurduğu Rusya tarihi, 1924-1953 ile yılları arasında pek çok yönden Pyotr’un dönemiyle kıyaslanamayacak kadar şiddet ve acıya tanıklık etmiştir.¹³⁶ Sovyet dönemi boyunca etnisite ve kimlik üzerinden yürütülen politikalar, Sovyetlerin çöküşü sırasında halklar arasında etnik sorunların ortaya çıkmasına bir zemin yaratmıştır.¹³⁷ Sömürge politikası altında ezilen halklar zaman zaman ayaklanmış, isyan etmiş ve silahlı mücadele vermişse de, bu mücadeleler Rusya gibi büyük bir devletin kolaylıkla üstesinden gelebileceği ve dolayısıyla halkın başarısız olacağı eylemlerdir.¹³⁸

Kafkasya’daki etnik ve siyasi sorunların önemli bir bölümünün tarihsel temellerinin Josef Stalin tarafından atıldığı ve günümüzde Rusya’nın bu geleneksel sorunları, bölgedeki askeri, siyasi ve kültürel varlığını meşrulaştırmak için kullandığı bilinmektedir.¹³⁹ SSCB’nin kurulduğu 1920’lerde milliyetler politikasının ana hedefleri arasında; Sovyet eğitim sisteminin millileştirilmesi, devlet aygıtının kurulması, ulusal kültürün geliştirilmesi ve *korenizatsiya* (yerlileştirme) programının uygulanması vardı. Komünist Parti programında SSCB’de yaşayan halkların milli dil

¹³⁴ Ali Asker, “Nogay Toplumu: Siyasal Bölünmüşlüğü Etnik Bütünlüğü Tahribi”, *Tehlikedeki Diller*, Sayı:2, Cild:2, Yaz 2013 (ss. 243-254), <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/305281>, [Erişim tarihi: 12.10.2019]; Ali Asker, “Azerbaycan’da Milli Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Ortaları- 20. Yüzyılın Başları)”, İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara 2021 (ss. 1- 41), s. 5.

¹³⁵ Mehmet Emin Resulzade, *İstiklal Mefkuresi ve Gençlik: Esbab-ı Hezimetimize Aid Bir Mütalaa*, Amedi matbaası, İstanbul, 1925, s. 6; *Azadlıq* qəzeti. 31 Aralık 1990 tarihli özel sayısı, s. 3.

¹³⁶ Hasan Aksakal, “Stalin ve İkinci Dünya Savaşı Bağlamında Milliyetler Politikası”, *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt: 6, Sayı: 21, Bahar, 2009 (ss. 23-30), s. 25.

¹³⁷ Ebulfez Süleymanlı, *Milletleşme sürecinde Azerbaycan Türkleri*, “Ötüken”, İstanbul, 2006, s. 363.

¹³⁸ İsmail Mehmetov, s. 480.

¹³⁹ Abdullah Temizkan, Elçin Şakirov, “Rusya’nın Kafkasya Siyaseti Üzerindeki Stalin Gölgesi”, *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı III/2 – Aralık 2017 (ss. 139-162), s. 140.

ve kültürlerini korumaları ve geliştirmeleri öngörülmüştür. 1920'lere hâkim olan *korenizatsiya* politikası; 1930'larda milliyetler politikasının yön değiştirmesiyle ve Ruslaştırmanın ağırlık kazanmasıyla birlikte yavaş yavaş terk edilmiştir. Stalin'in Ruslaştırma alanında bazı stratejiler uyguladığı görülmektedir. Bu stratejilerden biri de birçok halkın, yaşadıkları bölgelerden sürgün edilmesidir.¹⁴⁰ Bu bağlamda, Karadeniz bölgesinde yaşayan Kırım Tatarları ve Gürcistan'da yaşayan Ahıska Türkleri, kendi yurtlarından/topraklarından Orta Asya ve Sibiryaya sürgün edilmiştir. Stalin'in ölümünden sonra beraat eden halklar geri dönüşle ilgili ciddi sorunlarıyla karşılaşmışlardır. Hatta Ahıska Türkleri ve Kırım Tatarları bu süreç dışında tutulmuştur. 1920'lerde "Sovyet insanı" olgusunun inşa edilmeye başlatıldığı tarihten 1950'lere gelene kadar yaklaşık 30 sene boyunca kimlikler üzerinde baskı, şiddet ve tahribat ideolojik gerekçelerle yaşatılırken; milli kimlik olgusu şiddetli şekilde bastırılmıştır. Buna karşılık Sovyet kimliğinin merkezine konulan unsur ise Rus kimliği olmuştur. Rus kimliği; kapsayıcı, birleştirici, ortak payda vd. olarak değerlendirilirken Ruslaştırma politikaları yoğun bir şekilde yürütülmüştür.

Sovyetlerin çöküşünden 30 yıla yakın zaman geçse de Ruslar tarafından etnik ve ulusal kimlik üzerinden yürütülen politikalar ve bu politikaların ortaya çıkardığı sorunlar, günümüzde hâlâ devam etmektedir. Bölgesel sorunların çözülmesini istemeyen Rusya kendi menfaatlerini korumak için yine emperyalist politikalar geliştirmekte, çevre ülkelerine yönelik saldırgan politikalarını büyük ölçüde kimlik üzerinde devam ettirmektedir. Bunun en bariz örneği 2014'te Kırım'ın işgal edilmesi olmuştur.

2.6. Enerji Politikaları

Enerji güvenliğini sağlamak için alınan her türlü politika kararı ve bu kararları hayata geçirmek için geliştirilen strateji, plan ve uygulamalara "enerji politikaları" denir. Aktörler arasındaki ekonomik, diplomatik ve siyasi etkileşim, bu etkileşimi ülke çıkarları ve enerji güvenliği doğrultusunda yönlendirmek için geliştirilen stratejiler,

¹⁴⁰ S.Zhemukov and Ş.Aktürk, "The Movement Toward a Monolingual Nation in Russia: The Language Policy in the Circassian Republics of the Northern Caucasus", *Journal of Caucasian Studies*, September Vol: 1, N: 1 (pp. 35-71), p.40,

planlar ve uygulama hedefleri olarak da tanımlanabilir.¹⁴¹ Enerji güvenliği kavramı, enerji arzının istenilen yerde, zamanda, miktarda, kalitede (çevre sorunlarına yol açmadan) uygun fiyatla kalıcı olarak sağlanması durumu olarak ele alınmaktadır. Tüm ekonomik faaliyetler bir şekilde ulusal ve dünya siyaseti ile etkileşim halindedir, ancak modern zamanlarda enerji sektörü bu konuda her zaman bir adım önde olmuştur.¹⁴²

Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandıktan sonra hızlı bir şekilde uluslararası ilişkiler sistemine girmiştir. Dış politikasını serbestçe belirleyerek uygulayan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bu yönde elini güçlü kılan en önemli faktör enerji olmuştur. Enerji, ülkenin ulusal çıkarlarının korunması ve ekonomik kalkınmada belirleyici rol oynamıştır.¹⁴³ Bugün Azerbaycan, bölgede enerji güvenliğinin ana sağlayıcısı rolündedir.¹⁴⁴

Genel olarak, Azerbaycan'da petrol endüstrisinin gelişimi üç aşamalı bir süreç olarak görülebilir. Bu aşamalar aşağıdaki gibidir:

- 1) Bakü'de ilk petrol kuyusunun açılmasından SSCB'nin kurulmasına kadar geçen dönem.
- 2) 1920-1991 Sovyet dönemi. Bu dönem aynı zamanda üç farklı süreç olarak kabul edilir:
 - a) 1920-1950 denizden ilk petrol çıkarımına kadar olan dönem.
 - b) 1950-1969 Dünya'da ilk Petrol taşları kuruluşundan itibaren olan dönem.
 - c) 1970'ler ve 1969-1991 Haydar Aliyev'in enerji politikası yılları.
- 3) Bağımsızlıktan sonraki 1991 yılında, "Yüzyılın Sözleşmesi"nin ve yeni enerji projelerinin hayata geçirildiği, yeni petrol ve gaz sahalarının keşfedildiği dönem.¹⁴⁵

Bilindiği üzere, Azerbaycan, ülke olarak dünyanın en eski petrol üreticilerindedir. Dünyanın ilk elle kazılan petrol kuyuları Azerbaycan'da açılmıştır. Mekanik yöntemlerle açılan ilk modern petrol kuyusu 1846 yılında Bakü'nün Bibi Heybet bölgesinde bulunmuştur. Azerbaycan, ABD Pennsylvania'da kuyu

¹⁴¹ *Azərbaycan iqtisadiyyatı: Xaricdə yaşayan azərbaycanlılar üçün* (A.Nadirov, Ş.Muradov, A.Ələsgərov və b.; Elmi red.: A.A.Nadirov, Ş.M.Muradov), "Elm", Bakı 2003, s.17.

¹⁴² Asəf Nadirov, "İqtisadiyyatın yeni inkişaf mərhələsi", *Azərbaycan qəzeti*, 15 Sentyabr 2001, s.2.

¹⁴³ A.B. Təhməzova, *Azərbaycan Respublikasının enerji diplomatiyasının imperativləri*, "GEO Strategiya" № 6. Bakı, 2014 (ss. 23-26), s. 24.

¹⁴⁴ E.M. Hacızadə, *Energetik kompleks yeni islahatlar ərəfəsində*, "Elm", Bakı, 2012, s. 11.

¹⁴⁵ T.S.Vəliyev, *İqtisad elminin nəzəri prinsiplərinin tarixi inkişafı*, "Elm", Bakı, 1999, s.126.

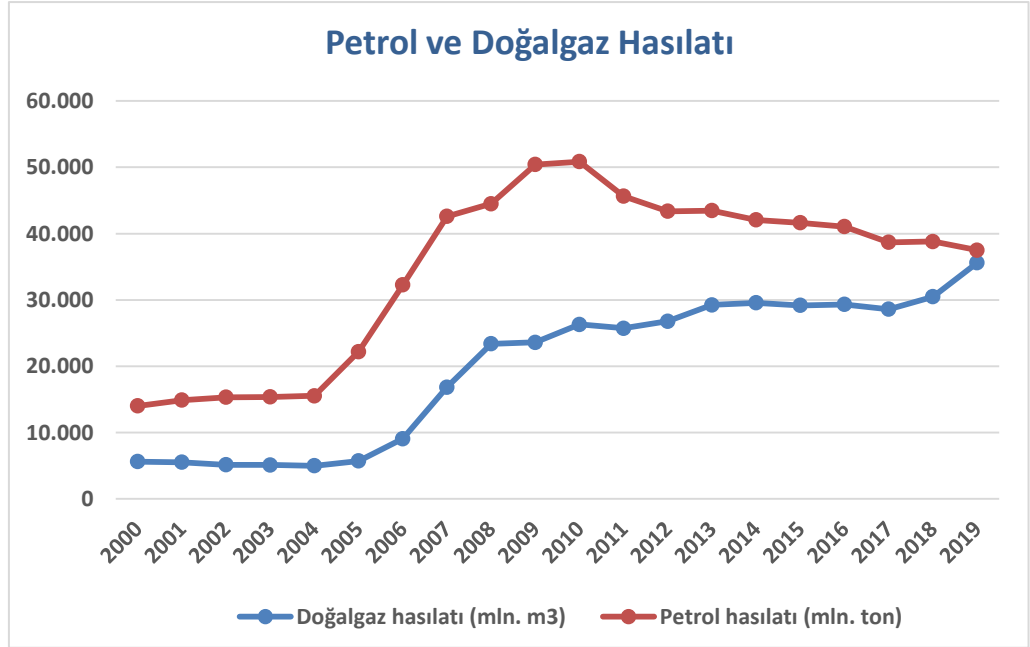
açılmasından 11 yıl önce mekanik olarak açılan bir kuyuyla dünyada bir ilki gerçekleştirmiştir.¹⁴⁶ Fakat bu “başarılar” Azerbaycan’da ulusal kalkınma açısından herhangi anlam ifade etmemektedir. Keza 1813’ten itibaren (ardından 1828) Kuzey Azerbaycan Rusya’nın sıradan bir sömürge bölgesiydi; kendi servetleri ve varlıkları üzerinde herhangi bir şekilde mülkiyet ve tasarruf hakkına sahip olmamıştır. Bu dönemde Rusya, Azerbaycan’ın milli serveti olarak bilinen petrolü acımasızca sömürmüş, rasyonel olmayan bir biçimde ve usulsüzce tüketmiştir. Azerbaycan, petrolünü bir milli servet olarak sadece 1918’de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde değerlendirebilmiştir. Fakat 23 ay süren varoluş süreci boyunca Bolşevik Rusya’nın hedefinde duran en önemli, aynı zamanda stratejik meselelerden biri Azerbaycan petrolünü ele geçirmek olmuştur. Azerbaycan petrolü o dönemde sadece Rusya’nın değil, aynı zamanda dünyanın en büyük güçlerinin ve uluslararası sistemin etkin aktörlerinin; uğruna mücadele verdiği önemli bir üründü. Sovyet işgalinin ardından Bakü petrolü, Rusya’nın bir numaralı stratejik önemi haiz ürünü haline gelmiştir. Bakü petrolü Sovyet sanayileşme hareketinin önemli bir malzemesiydi. II. Dünya Savaşı boyunca Almanya’nın işgal stratejisinin önemli hedeflerinden biri haline gelen Bakü, savaşın sürdürülebilirliği açısından son derece büyük önem taşımıştır. Sovyet döneminde acımasızca sömürülen Bakü petrolü, tıpkı Çarlık Rusyası döneminde olduğu gibi yine Azerbaycan halkının ulusal çıkarları doğrultusunda değil, Sovyet devletinin ekonomik ihtiyaçları doğrultusunda kullanılmıştır.

Azerbaycan petrolünün milli bir servet olarak kullanılması ancak bağımsızlığa kavuşmasından sonra mümkün olmuştur. 1991’de Azerbaycan’ın bağımsızlığının ilan edilmesinin ardından, devletin önemli stratejik politikaları arasında birinci sırada petrol yer almaktadır. Azerbaycan yönetimi, petrolün dünya pazarına çıkarılmasıyla; Azerbaycan’ın ekonomik darboğazdan kurtarılmasını, petrolden gelen gelirlerin ekonominin diğer alanlarına yatırılmasını, ayrıca ülkenin enerji güvenliğinin temin edilmesini amaçlamıştır. Fakat kısa süre devam eden AzHC iktidarı döneminde uluslararası petrol anlaşmalar imzalanırsa da, uygulanmamıştır. Azerbaycan’ın günümüzde de devam eden enerji politikasının temeli 1993 yılında Haydar Aliyev’in iktidara gelmesiyle atılmıştır. Elçibey ve Aliyev döneminde uygulanan enerji

¹⁴⁶ Dilarə Seyidzadə, *Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar*, Kitab Cəmiyyəti. Bakı, 1998, s. 32.

politikalarının ortak amacı; Azerbaycan'ın petrol politikasını bağımsız bir şekilde gerçekleştirmek, ülkeyi Rusya'nın baskısı altından çıkarmak, petrolü Avrupa ve dünya pazarlarına çıkarmaktır. Haydar Aliyev iktidara geldikten sonra Azerbaycan Cumhuriyeti petrolü diplomasiinin bir zorunluluk olduğu gerçeğinden hareketle ilk dev enerji projelerinde ve sonraki aşamalarda alternatif enerji taşıyıcı rotalarını oluşturmuştur.¹⁴⁷ Azerbaycan doğalgazının ve petrolünün dünyaya ihraç edilmesi konusu birçok ülkenin bu sürece katılımını gerektirirken, bu ülkelerin her birinin enerji güvenliği, Azerbaycan'ın bu konudaki enerji stratejisine bağımlı hale gelmiştir.

Şekil 1: Petrol ve Doğalgaz Hasılatı (2000-2019)

Kaynak: <https://www.stat.gov.az>

Azerbaycan'ın bağımsız enerji politikasına tahammül edemeyen Rusya Federasyonu, bu projeleri sekteye uğratmaya çalışmıştır. Fakat Azerbaycan, çok sayıda Avrupa ülkesinin yer aldığı çok uluslu enerji anlaşmalarını imzalamış ve böylece petrol politikalarını Rusya'dan bağımsız bir şekilde sürdürmeyi başarmıştır. 20 Eylül 1994 tarihinde imzalanmış olan "Yüzyılın Sözleşmesi" Azerbaycan'ın sadece enerji güvenliği ve ekonomik bağımsızlığı açısından değil, aynı zamanda siyasi bağımsızlığı açısından da son derece önemli bir anlaşmadır. Şunu da vurgulamak gerekir ki Azerbaycan'ın enerji diplomasisine engel olan ülkelerin başında Ermenistan

¹⁴⁷ *Azərbaycan tarixi*. Yeddi cildə. s. 476.

gelmektedir. Netice itibariyle Ermenistan; bölgesel projelere, aynı zamanda petrol projelerine dahil edilmemesi sonucunda ciddi kayıp yaşamıştır.¹⁴⁸

2.7. Toprak Bütünlüğü ve Sınır Sorunlarının Çözümü

Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandıktan sonra karşılaştığı en büyük sorunlardan biri toprak bütünlüğü ve sınır dokunulmazlığının sağlanması olmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 18 Ekim 1991'de bağımsızlığını tesis eden kurucu bir belge olarak Anayasa Aktı'nda; Azerbaycan Cumhuriyeti, 28 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin hukuki halefi olarak belirtilmiştir. Fakat, bilindiği üzere AHC döneminde 114 bin km² olan Azerbaycan topraklarının bir parçası Rusya'nın doğrudan eliyle Ermenistan'a devredilmiş ve yüzölçümü 86,6 bin km²'e kadar daraltılmıştır. Ayrıca, 1994'te imzalanan ateşkes anlaşması sırasında Azerbaycan topraklarının beşte biri yine RF'nin desteği ile Ermenistan tarafından işgal edilmiştir. Rusya, sadece Azerbaycan'ın toprak kaybetmesini sağlayan eylemleri desteklemekle kalmamış aynı zamanda Azerbaycan içinde devlete karşı ayaklanan, Azerbaycan'dan ayrılmayı talep eden ayrılıkçı güçleri de himaye etmiştir. 1993 yılının temmuz ayında darbeci Albay Suret Hüseyinov'un ayaklanması sırasında Lenkeranda Elikram Hümbetov, bir grup ayrılıkçıyla birlikte "Talış-Mugan Cumhuriyeti"ni ilan etmiştir. O sırada Elikram Hümbetov askeri birliklerini ve zırhlı araçlarını cepheden çekerek, Ermeni birliklerinin Azerbaycan mevzilerini ele geçirmesini sağlamıştır. Elikram Hümbetov; Lenkeran, Astara, Masallı, Lerik, Yardımlı, Celalabad ve Bilesuvar'da halk üzerinde baskı kurarak bölgede sözde cumhuriyetin meşruiyetini kabul ettirmeye çalışmıştır.¹⁴⁹ Bu durumda, Haydar Aliyev bölge halkına seslenmiş, sözde cumhuriyeti tanımama ve darbeci Elikram Hümbetova'a karşı çıkma çağırısında bulunmuştur. Bunun üzerine on binlerce insan ayrılıkçılara karşı sivil ayaklanma başlatmıştır. Halkın baskısı karşısında duramayan Elikram ve yandaşlarının büyük bir kısmı güvenlik güçleri tarafından tutuklanmış, bir kısmı ise Rusya ve Avrupa ülkelerine kaçmıştır. Her defasında olduğu gibi Rusya bu defa da yapay bir sorun olan

¹⁴⁸ Azər Əmiraslanov, "Dövlət müstəqilliyi və milli iqtisadiyyatın formalaşması problemləri", *Məşvərət Bülleteni*, No:7(43), Oktyabr 2001 (ss. 50-52).

¹⁴⁹ Azərbaycan Respublikasının Lənkəran, Astara, Masallı, Lerik, Yardımlı, Cəlilabad və Biləsuvar rayonlarında yaranmış vəziyyət haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarı, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri Heydər Əliyev, Bakı şəhəri, 17 avqust 1993-cü il. № 672.

Talış-Muğan Cumhuriyeti sorununu kendi lehine kullanmak istemiştir.¹⁵⁰ 1995'te Elikran Hümbetov Azerbaycan'dan kaçmış ve Rusya'ya sığınmıştır. Talış-Mugan Cumhuriyeti Milli Meclisi Başkanı olarak bilinen Fahreddin Abbaszade, Elikram Hümbetov'la birlikte uzun süre Azerbaycan karşıtı faaliyetlerini devam ettirmiş ve bu yolda Ermenilerle iş birliği yaparak Azerbaycan karşıtı propaganda faaliyetlerinde bulunmuştur.

Bağımsızlık döneminde Azerbaycan-Rusya ilişkilerinde olumlu bir şekilde çözüme bağlanan sorunlardan biri Azerbaycan-Rusya sınır (toprak) uyuşmazlığıdır. Azerbaycan'ın kuzeyinde yer alan Haçmaz ilinin iki köyü (Harakoba ve Uryanoba), Azerbaycan toprakları olmasına rağmen, Rus anklavları olarak kabul edilmekteydi. Bu köyde yaşayanlar kendilerini RF vatandaşı, köylerini Rusya toprakları olarak görmekteydi. Her iki köy de 1954'te otlak olarak kullanılması amacıyla Dağıstan'a kiralanmıştır. Öte yandan bu köylerden biri Haçmaz ilçe merkezine yaklaşık 1-2 km, diğeri 7-8 km iken, iki köy arasındaki RF sınırından uzaklık 70-80 km'den fazladır. Harakoba'da 60'tan fazla aile ve Uryanoba'da sadece 7 aile vardı. Azerbaycan toprağı olmasına rağmen bu köylerin sakinleri kendilerini daha çok Rus vatandaşı olarak görmüştür; ayrıca RF pasaportlarına (kimlikleri) sahip idiler. Her iki köyün sakinleri etnik olarak Lezgidirler. Köy sakinleri çoğunlukla kendi dillerini kullanmakla beraber, Rusça ve Lezgice eğitim almakta ve kısmen Azerbaycan Türkçesi ile konuşmaktadırlar.¹⁵¹ Yukarıda da bahsedildiği gibi bu köylerinin toprakları, 1954 yılında SSCB Bakanlar Kurulu kararı ile Ahtı bölgesinin kolektif çiftliğine geçici olarak kiralanmış, 1984 yılında Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu, kira sözleşmesini 2004 yılına kadar uzatılmıştır. 2004 yılındaki bağımsızlıktan sonra altı yıl boyunca çözülmeyen bu sorun, Azerbaycan cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile eski RF Devlet Başkanı Dmitry Medvedev arasında Eylül 2010'da yapılan görüşmede çözüme kavuşturulmuş, Harakoba ve Uryanoba köyleri tamamen Azerbaycan toprağı olarak tanınmıştır.¹⁵² Azerbaycan hükümeti, köylülere RF vatandaşlığını koruyarak Azerbaycan vatandaşlığına geçmelerini önermiştir. Uryanoba sakinleri teklifi kabul ederek Azerbaycan'daki yaşam ve faaliyetlerini yasal hale getirirken, Harakoba

¹⁵⁰ Vəli İlyasov, "Sirkə nə qədər tünd olsa...", *İki sahil*. Bakı, 2018, s. 1.

¹⁵¹ Xaçmazın iki kəndinə günəş Rusiyadan doğur, <https://www.azadliq.org/a/447768.html?fbclid=IwAR2JUOnXYRjEwbsRKzFE50W2F42dsIJBrQc3fOCie7K-CCWd4yl2wxTeb8A>, *Azadliq* qəzeti, [Erişim tarihi: 10.08.2021].

¹⁵² Xaçmaz rayonunun Xaraxoba kəndinin Palıdı kəndi adlandırılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 22.11.2013, <https://president.az/articles/10460> [Erişim tarihi: 19.08.2021].

sakinleri bireysel olarak Dağıstan'a taşınmaya karar vermiştir. Nisan 2012'de Harakoba köyünün tüm sakinleri RF hükümetinin yardımıyla Dağıstan'a taşınmıştır. Taşınma işlemi Azerbaycan hükümeti, RF büyükelçiliği ve Dağıstan yetkililerinin iş birliğinde gerçekleşmiştir.¹⁵³

2.8. İkili İlişkilerin Ekonomi Politikası

18 Ekim 1991'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını yeniden kazanmasından sonra kısa sürede çok sayıda ülke tarafından tanınmıştır. İlginçtir ki Sovyetler Birliği'nin dağılmasının öncülüğünü yapan Rusya Federasyonu, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan otuz ikinci devlet olmuştur. Bu durum, Azerbaycan'ın bağımsızlığının Moskova tarafından kolay kabul edilmediğini göstermektedir. Nitekim RF ile Azerbaycan arasındaki diplomatik ilişkiler (Türkiye, Ukrayna, İspanya, Fransa, İngiltere, ABD, Almanya ve hatta coğrafi olarak Azerbaycan'dan çok uzak olan Meksika, Bangladeş ve Gine gibi ülkelere sonra) 4 Nisan 1992'de kurulmuştur.¹⁵⁴ Eski Sovyet cumhuriyetleri gibi Azerbaycan da RF ile bir yandan diplomatik ilişkiler kurmaya, ayrıca yandan ekonomik ve ticari ilişkileri geliştirirken, diğer ülkelerle kurmuş olduğu ekonomik ilişkileri ilerleterek RF'nin ekonomik etki alanından çıkmaya çalışmıştır. Sovyet dönemi boyunca Moskova'ya bağımlılık bu ilişkilerin serbest ve eşit şekilde gelişmesini engelleyen bir faktör olmuştur.¹⁵⁵

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, 10 Ekim 1993'teki yemin töreninde yaptığı konuşmada Azerbaycan'ı ağır ekonomik krizden çıkarmak için sosyo-ekonomik alanda yapılması gereken acil görevleri sıralamış, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal krizden çıkacağını dile getirmiştir. Aliyev'e göre Azerbaycan Cumhuriyeti bir yandan gelecekteki çalışmalarda var olan potansiyeli etkin kullanacak, diğer yandan yeni ekonomik reformlar yoluyla piyasa

¹⁵³ Azərbaycanın iki kəndində yaşayan Rusiya vətəndaşları ilə bağlı problem həll edilib, <https://web.archive.org/web/20120501114840/http://az.apa.az/news.php?id=258816>, [Erişim tarihi: 11.08.2021].

¹⁵⁴ A.Ş. Şahmuradov, "1991-1995-ci illərdə Azərbaycan – Rusiya münasibətlərindəki problemlərə dair" //Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar Elmlər Seriyası, №2, 2010 (ss. 193-197).

¹⁵⁵ Erdal Akpınar, "Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Həm Petrol Boru Hattı və Türkiyə Jeopolitiğine Etkileri", *GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 25, Say 2, 2005 (ss. 229-248), s. 233.

ekonomisine geçişe doğru ilerleyecektir.¹⁵⁶ 1993'den itibaren Azərbaycan Cumhuriyeti RF ile ekonomik ilişkilerin ve kültürel bağların gelişmesine ilişkin projeler yapmaya başlamıştır.¹⁵⁷

Azerbaycan'ın RF ile dış politika stratejisi bakımından iş birliğinin geliştirilmesinde aşağdaki faktörler önemlidir: 1) RF dahil tüm dünya ülkeleri ile karşılıklı çıkara dayalı iş birlikleri kurmak, iki ülke arasındaki ilişkilerin ekonomik, bilimsel ve kültürel potansiyelinin gelişmesi amacıyla kullanılması 2) Azerbaycan'ın demokrasi ve serbest piyasa ekonomisinin izlediği yolla ilerlemesi, bağımsız i ve dış politika izlemesi, dış müdahale olmaksızın devlet inşasını gerçekleştirmek, barışçıl bir uluslararası ve bölgesel ortamın kurulması için çaba gösterilmesi 3) Azerbaycan'ın, ekonomik bağların güçlendirilmesi zemininde uluslararası ve bölgesel kuruluşlarla birlikte BDT'de de ekonomik, bilimsel, teknik, kültürel, insani vb. organizasyonlarda temsil edilmeye çalışılması 4) Yüksek gelişmeyi hedefleyen ve halkın çıkarlarına uygun gelen ekonomik politikaların izlenmesi, ülke ekonomilerinin entegrasyonu için tüm dış ve i faktörlerden yararlanılması.¹⁵⁸

Azerbaycan, Avrasya Ekonomik Birliği yesi olmayan fakat BDT'ye ye ülkeler arasında önemli ticaret ortağıdır. Azerbaycan Cumhuriyeti Hkmeti ile Rusya Federasyonu Hkmeti arasında serbest ticaret, hava iletişimi ve hava taşımacılığı, elektrik üretimi ve dağıtımı, gelir ve emlak vergilerinde ifte vergilendirmenin ortadan kaldırılması, karşılıklı ticarete dolaylı vergiler, uluslararası karayolu ilişkileri, ekonomik iş birliğinin temel ilkeleri ve demiryolu ile yolcu ve yük taşımacılığının düzenlenmesine ilişkin anlaşmalar yapılmıştır.¹⁵⁹ 2001 yılından itibaren iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler yeniden canlanmış ve iş birliği daha aktif hale gelmiştir. 2003 yılında Azerbaycan ile RF arasındaki ticaret yaklaşık %40 artarak yarım milyar doların üzerine çıkmıştır.¹⁶⁰ 2003 yılı verilerine göre RF, Azerbaycan'ın ticaret yaptığı

¹⁵⁶ Azrbaycan Respublikası Prezidentinin andim mrasimindəki nitqi. 10 oktyabr 1993. *Mstqilliyimiz bədiddir*. Birinci kitab, Bakı, 1997, s. 206.

¹⁵⁷ Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin nitqi, *Diraliş: XXI. sr.*, № 69, 2003, s. 4.

¹⁵⁸ Дмитрий Фурман, *Азербайджан и Россия: общества и государства*, Летний сад, Москва 2001, s. 16-17.

¹⁵⁹ li Həsənov, *Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti*, Azərbaycan nşriyyatı. Bakı, 2005, s. 185-190.

¹⁶⁰ Azərbaycan və Rusiya trəfdəřliđi geniřlənəkdədir, *Xalq qəzeti*, 28 avqust, 2004, s. 44.

ülkeler arasındaki ithalat-ihracat operasyonlarının seviyesine göre ilk sırada yer almaktadır.¹⁶¹

Tablo 1: Azərbaycan-Rusiya İhracat ve İthalat Raporu (2000-2020)

Yıllar	Azərbaycan'ın Rusya'ya ihracatı (mln. dollar)	Azərbaycan'ın Rusya'dan ithalatı (mln. dollar)
2000	98,286.9	249,326.7
2001	77,527.9	152,993.7
2002	95,674.7	280,942.9
2003	147,880.9	383,900.5
2004	209,759.9	569,410.5
2005	285,416.1	717,222.6
2006	344,259.4	1,181,584.0
2007	527,124.0	1,004,181.0
2008	582,891.1	1,350,366.9
2009	746,426.3	1,072,072.2
2010	773,551.8	1,145,008.7
2011	1,187,357.1	1,641,094.8
2012	959,838.1	1,378,416.5
2013	1,077,844.4	1,505,178.4
2014	640,271.3	1,314,480.4
2015	417,755.1	1,437,937.2
2016	409,258.4	1,641,694.7

¹⁶¹ Azərbaycan-Rusiya münasibətləri yeni müstəvidə, *Dirçəliş XXI əsr*, 2004, s.14.

2017	587,034.5	1,554,086.6
2018	664,970.0	1,885,192.7
2019	731,820.8	2,290,224.6
2020	709,390.1	1,962,155.7

Kaynak: Azərbaycan Devlet İstatistik Komitesi <https://www.stat.gov.az/source/trade/>
(Erişim Tarihi: 08.08.2021)

Azərbaycan-RF iqtisadi əlaqələri, ixal və ixrac edilən məhsullərin müxtəlifliyi nəticədə özəl bir yere sahibdir. Akaryakıt xaric bütün sektor ixal məhsullərdə RF'nin payının böyük olduğunu söyləyə bilərik. Azərbaycan tərəfindən ixal edilən məhsullər %27,6 orman materialları; %14,1 kənd təsəvvüatı məhsulləri; %11,8 petrokimyə və kimya sənaye məhsulləri; %12,3 metallurji; %7,9 qida sənaye məhsulləri; %7,4 elektrik mühəndisliyi; qalan yüzədə isə digər sənaye məhsulləridir.¹⁶² Azərbaycan-RF iqtisadi əməkdaşlığı 2006-2007 illəri arasında sürətli bir inkişaf göstərmişdir. RF, Azərbaycan ilə iqtisadi əlaqələrini yenidən gözə keçirərək gələcəyə yönəlmiş beklentilərini təyin etmişdir.¹⁶³

Azərbaycan'a ixrac etdiyi məhsullər arasında avtomobil, avadanlıqlar və xidmətlər, qida, dəmir və dəmir xaric metallər, ağac və kağız və selüloz məhsulləri, kimyasallar yerləşir. Azərbaycan'ın RF'yə ixracatında qida və kənd təsəvvüatı məhsulləri, mineral qida, petrol və petrol məhsulləri əhəmiyyətli rol oynayır.¹⁶⁴

Azərbaycan bazarında %100 Rus kapitalı 1000'dən çox şirkət fəaliyyət göstərməkdədir. Azərbaycan'ın RF'dəki investisiyalarının həcmi 1,2 milyard dollaradır. Azərbaycan'da LUKoil Oil Company, Baltika Brewing Company, Nikoil Investment and Commercial Bank, Bank VTB Open Anonim Şirkəti və digər təşkilatlar da fəaliyyət göstərməkdədir.¹⁶⁵

¹⁶² Z. Məmmədov, "Azərbaycan Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrarası inteqrasiya sistemində", *İqtisadiyyat qəzeti*, 5-11 iyul, 2002, s. 6.

¹⁶³ Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.Putinin Azərbaycana rəsmi səfəri, *Azərbaycan qəzeti*, 24 fevral, 2006, s. 4.

¹⁶⁴ Birinci Azərbaycan - Rusiya iqtisadi forumunun yekunlarına həsr edilmiş mətbuat konfransı", *Azərbaycan qəzeti*, 8 aprel 2004, s. 15.

¹⁶⁵ Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, Azərbaycan-Rusiya iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf edir, <https://www.economy.gov.az/article/azerbaycan-rusiya-iqtisadi-emekdashligi-inkishaf-edir/31796> [Erişim tarixi: 05.08.2021].

Rus şirketleri, Azerbaycan'ın petrol ve gaz projelerine katılan birçok uluslararası konsorsiyumda pay sahibidir. Rusya Federasyonu'nun bazı bölgeleri, eyaletleri ve özerk cumhuriyetleri de Azerbaycan ile ekonomik bağları güçlendirmekle ilgilenmektedir. Son dönemde RF ve Azerbaycan bölgeleri arasında bu türde yaklaşık 40 iş birliği anlaşması imzalanmıştır. Bu bağlamda Moskova, Astrahan, Kurgan, St. Petersburg, Saratov, Stavropol, Sverdlovsk, Yekaterinburg bölge ve şehirleri, Dağıstan, Kalmıkya ve Tataristan ile ekonomik ilişkiler özellikle dikkat çekmektedir. Dağıstan ve Tataristan'ın yanı sıra Azerbaycan'da Ural ekonomik bölgesinin temsilcilikleri faaliyet göstermektedir.¹⁶⁶ Ekonomik iş birliğine ilişkin devletlerarası belgelerin analizi, karşılaştırmalı ve eleştirel yaklaşımla ele alınan istatistiksel veriler; Azerbaycan Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu arasındaki ekonomik iş birliğinin görece olarak hem bölgesel hem de eyaletler arası bağlantı sorunları nedeniyle zayıf geliştiğini ve ilişkilerin bazı durumlarda geride kaldığını göstermektedir.

2.9. İkinci Karabağ Savaşı ve Rusya

Önceki bölümlerde vurgulandığı gibi Rusya Federasyonu Azerbaycan-Ermenistan çatışmasında bazen alenen bazen de dolaylı yollardan Ermenistan'ı desteklemiştir. Bu destek taktik, stratejik boyutun yanı sıra askeri ve savunma sanayi alanlarındadır. Buna rağmen Rusya, başından beri kendini tarafsız gibi göstermeye çalışmış aynı zamanda Karabağ sorununu çözme iktidarının sadece Rusya'da olduğuna dair bir imaj oluşturmaya çalışmış ve bu amacında bir nebze muvaffak olmuştur. Bu çaba, ateşkes anlaşmalarının imzalanması, aynı zamanda ihlali sırasında da gözlemlenmiştir.

Bilindiği üzere 12 Mayıs 1994 gecesi yürürlüğe giren ateşkes anlaşmasının ardından çok sayıda ihlaller yaşanmıştır. Fakat en büyük ihlal, Nisan 2016'da başlayan savaşa yaşanmıştır. 11-12 Nisan'da Azerbaycan mevzileri ve yerleşim yerleri, Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından ağır top ateşine maruz kalmıştır. Azerbaycan ordusu, Ermenilerin gururla "geçilmez" ilan ettiği tahkimatları bazı yerlerde 20 dakika, bazı yerlerde 2 saat boyunca taarruzda bulunmuştur. Nisan savaşları sonucunda çok sayıda Ermeni askeri ve teçhizatı imha edilmiştir. Fuzuli, Cebrayıl ve Tartar ilçelerinin işgal

¹⁶⁶ Azərbaycan Respublikasının Sankt-Peterburqdakı Baş Konsulluğu, Sankt-Peterburqda 23-cü Sankt-Peterburq Beynəlxalq İqtisadi Forumu, <https://stpetersburg.mfa.gov.az/az/news/3303/sankt-peterburqda-23-cu-sankt-peterburq-beynelxalq-iqtisadi-forumu-kecirilib> [Erişim tarihi: 09.04.2021].

altındaki 2 bin hektardan fazla alanı kurtarılmıştır. Cebrayıl bölgesi ve İran sınırındaki Fuzuli bölgesine bağlı Çocuk Mercanlı'nın güvenliği sağlanmıştır.¹⁶⁷ 5 Nisan 2016 tarihinde Rusya yeniden devreye girerek arabuluculuk rolünü üstlenmiş ve Moskova'da Azerbaycan ile Ermeni Silahlı Kuvvetleri Genelkurmay Başkanları arasında ateşkes sağlanmıştır. Nisan çatışmasının ardından AGİT Minsk Grubu'nun 2007'de önerdiği "Madrid İlkeleri" yeniden gündeme gelmiştir. Bu esaslara göre Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından işgal edilen Dağlık Karabağ çevresindeki Ağdam, Fuzuli, Cebrayıl, Zengilan, Kubadlı ilçeleri ve 13 köy ilk önce Azerbaycan'a iade edilecek, sonraki aşamada Laçın ve Kelbecer ilçeleri kurtarılacaktı.¹⁶⁸ Azerbaycanlılar kendi topraklarına dönecek, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü sağlanacak ve Karabağ'ın yasal statüsü belirlenecektir.¹⁶⁹ Fakat 2018'de Ermenistan'da N. Paşinyan'ın iktidara gelmesinin ardından müzakere süreci aksamaya başladı. Paşinyan'ın barışı ihlal eden adımlarına, Ermeni ordusunun Azerbaycan ordusuna karşı uyguladığı kısıktıcı eylemler de eşlik etmiştir. Temmuz 2020'de Ermeni askeri birlikleri, stratejik yükseklikleri ele geçirmek için Tovuz istikametinde Azerbaycan devlet sınırına saldırmıştır. Petrol stratejisi ve ulaştırma açısından önemli rol oynayan bu bölgede, 11 gün süren şiddetli çatışmalar sonucunda düşman geri çekilmiştir.¹⁷⁰ Ermeni tarafı büyük miktarda zırhlı araç, telsiz keşif teçhizatı, insansız hava araçları ile birlikte çok fazla insan gücü kaybetmiştir. Çatışmada Tümgeneral Polad Haşimov ve Albay İlgar Mirzayev de dahil olmak üzere on iki Azerbaycan askeri kahramanca şehit olmuştur.¹⁷¹ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 25 Eylül 2020 tarihinde BM oturumunun genel tartışmaları kapsamında yaptığı konuşmada dünya kamuoyunu Ermenistan'ın yaptığı sabotajlar ile ilgili bir kez daha bilgilendirmiş, aynı zamanda Ermenistan'ın yandaşlarına seslenerek şöyle demiştir: "*Biz Ermenistan'da artmakta*

¹⁶⁷ M.F.Axundov ad. Azərbaycan Milli Kitabxanası, Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin təbliğində Aprel döyüşlərinin rolu, <http://anl.az/download/aprel-doyusleri.pdf>, [Erişim tarihi: 17.08.2021].

¹⁶⁸ Dağlık Karabağ'ın Ermenistan tarafından işgaline son verilmesine ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün sağlanmasına ilişkin 1993 yılında dört BM Güvenlik Konseyi kararı alınmıştır: "UN Security Council Resolutions on Nagorno-Karabakh", (Çevrimiçi) <https://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/or/13508.htm>, [Erişim tarihi: 15.09.2021].

¹⁶⁹ 4 aprel Azərbaycan üçün dörd günlük şərəfli müharibənin ildönümüdür, <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/turk-dunyasi/2020/04/03/4-aprel-az-rbaycan-ucun-dord-gunluk-s-r-fli-muharib-nin-ildonumudur-1176710>, *TRT Azərbaycan*, [Erişim tarihi: 17.08.2021].

¹⁷⁰ Azərbaycan-Ermenistan arasındaki Tovuz krizinde son durum, 16 Temmuz 2020, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/azerbaycan-ermenistanarasindaki-tovuz-krizinde-son-durum-502162.html>, [ErişimTarihi:25.11.2020].

¹⁷¹ Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi, Tovuz rayonu istiqamətində şiddətli döyüşlər gedir, <https://mod.gov.az/az/news/tovuz-rayonu-istiqametinde-siddetli-doyusler-gedir-31469.html>, [Erişim tarihi: 17.08.2021].

olan silah teçhizatından oldukça endişeliyiz. 17 Temmuz'dan itibaren Eylül'e kadar biz askeri uçaklarla Ermenistan'a bin tondan fazla askeri teçhizat taşındığına şahit olduk.”¹⁷² Bu konuşmasında Aliyev, savaşın Azerbaycan tarafından durdurulsa bile Ermenistan'ın yeni bir saldırı hazırlığı içinde olduğunu açıklamıştır. Ermenistan Silahlı Kuvvetleri, 27 Eylül'de saat 06:00'dan başlayarak Azerbaycan ordusunun temas hattında bulunan mevkillerine ateş açmıştır. Buna karşılık Azerbaycan ordusu geniş çaplı bir taarruz düzenlemiştir. Savaş boyunca Ermenistan ordusu Terter, Ağdam, Fuzuli ve Cebayıl rayonlarının temas hattındaki ciddi nüfus yoğunluğuna sahip köylerin yanı sıra temas hattına yüzlerce kilometre uzaklıktaki Gence, Mingeçevir ve diğer sivil yerleşim yerlerine, balistik füzeler fırlatmış, fosfor ve misket bombaları atmıştır.¹⁷³ 28 Eylül saat 00:00'da Azerbaycan Cumhuriyeti'nde olağanüstü hâl ilan edilmiştir.¹⁷⁴ 28 Eylül'de ülkede kısmi seferberlik ilan edilmişti.¹⁷⁵ Azerbaycan ordusunun gerçekleştirdiği “Demir Yumruk” harekâtının ilk günlerinde Fuzuli ve Tartar rayonları yönünde, aynı zamanda Murovdağ'da birçok stratejik noktalar kurtarılarak, geniş çaplı askeri operasyonlar devam ettirilmiştir. 3 Ekim'de kuzey cephesinde ilerleyebilmek için büyük önem arz eden Terter'in Madagiz köyü işgalden kurtarılmıştır. Aynı gün bu köy tarihi ismine de cumhurbaşkanı emriyle ile kavuşmuştur – Sugovuşan. Güney cephesi boyunca ilerleyerek 4 Ekim'de Cebayıl şehri, 9 Ekim'de ise Hadrut kasabası düşmandan temizlenmiş, Hocavend rayonunda elverişli mevziler ele geçirilmiştir. Düşmana ezici bir darbe vuran Azerbaycan ordusunun, Ermeniler tarafından uydurulan “Yenilmez Ermeni Ordusu” efsanesini yok etmesi, Ermenistan hükümetini ateşkes istemek zorunda bırakmıştır.¹⁷⁶ 9-10 Ekim'de Moskova'da yapılan toplantıda çatışan tarafların dışişleri bakanlarının Rusya'nın inisiyatifiyle ateşkes anlaşması yapmasına rağmen, birkaç saat sonra Ermeni tarafı yeniden saldırıya geçmiştir. 17 Ekim'de Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri de Fuzuli şehri yönünde harekât başlatmıştır. 18 Ekim'de Hudaferin Köprüsü'ne Azerbaycan bayrağı

¹⁷² İlham Əliyev BMT Baş Assambleyasının 75-ci sessiyasının ümumi debatlarında videoformatda çıxış edib, <https://president.az/articles/40937>, [Erişim tarihi: 16.08.2021].

¹⁷³ Ermenistan, Azerbaycan'ın Mingeçevir kentine füzelerle saldırdı, 04.10.2020, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephehatti/ermenistan-azerbaycanin-mingecevir-kentine-fuzelerlesaldirdi/1995463>, [Erişim tarihi:26.08.2021].

¹⁷⁴ Mehmet Çağatay Güler, “Karabağ'ın Özgürleştirilmesi ve Sahadaki Yeni Denklem”, SETA/PERSPEKTİF, Kasım 2020, sayı-301, s.1 <https://setav.org/assets/uploads/2020/11/P301.pdf>, [Erişim tarihi:10.08.2021].

¹⁷⁵ Azerbaycan'da kısmi seferberlik ilan edildi, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephehatti/azerbaycanda-kismi-seferberlik-ilan-edildi/1987943> Anadolu Ajansı,, [Erişim tarihi: 17.09.2021].

¹⁷⁶ İkinci Qarabağ müharibəsi – dövlətçilik tariximizin ən şərəfli səhifəsi <https://xalqgazeti.com/mobile/az/news/64386>, Xalq qəzeti, [Erişim tarihi: 18.09.2021].

çekilmiş ve 20 Ekim’de Zengilan şehri kurtarılmıştır.¹⁷⁷ Cumhurbaşkanı ve Başkomutan İlham Aliyev televizyonda ulusa seslenerek, Fuzuli kentinin kurtarılmasının zorluğundan bahsederek, düşmanın 30 yıldır orada çok güçlü tahkimatlar yaptığını söylemiştir. Gerçekten, daha önce tanınmış askeri uzmanlar da Fuzuli’nin kurtarılmasının aylar alacağını söylemişlerdir. Zengilan’ın Agbend yerleşim yerinin 22 Ekim’de kurtarılmasının ardından Azerbaycan askerleri, Araz’ın diğer yakasındaki soydaşlarının alkışları eşliğinde İran ile olan devlet sınırını tamamen kontrol altına almıştır. Ermeni askeri güçlerinin geri çekilmesi, Paşinyan’ın görüşmeler için yüzünü bu kez ABD’ye dönmeye zorlamıştır. Azerbaycan ve Ermenistan dışişleri bakanlarının 24 Ekim’de ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı’nın aracılık ettiği ortak toplantının ardından taraflar “10 Ekim Moskova’da varılan ateşkese bağlılıklarını” ifade ederek 26 Ekim günü yerel saatle 08:00’de’den geçerli olmak üzere ateşkes sağlanacağını açıklamışlardır.¹⁷⁸ Ancak ertesi sabah düşman ordusu yeniden Azerbaycan mevzilerine saldırmıştır. Ünlü “Hilal” ya da “Kurt Kapanı” taktikleriyle karşı taarruza geçen Azerbaycan ordusu, ana karayolun 10 km ötesinden Laçın koridoruna ilerleyerek kontrolü sağlamıştır. 25 Ekim’de de Kubadlı bölgesi işgalden kurtarılmıştır. Karabağ savaşı sadece cepheyle sınırlı değildir. Bu savaş Ermeni lobisinin türlü kampanyalarına karşı Azerbaycanlıların halk-devlet-ordu birliğinin daha da güçlenmesine vesile olmuştur. Arka cephedeki vatandaşlar, savaşan orduya toplu yardım kampanyaları yürütmüş, kan bağışi kampanyaları düzenlemiş ve çeşitli şekillerde manevi destek sağlamışlardır.¹⁷⁹ Azerbaycan ordusu Ekim ayının sonunda Çanakçı köyünü işgalden kurtarıırken, ardından da stratejik Şuşa-Laçın karayolunun bir bölümünü kontrol altına almıştır. Bu sırada Şuşa şehri çevresinde yerel çatışmalar başlamıştır. Azerbaycan tarafının hesaplamalarına göre hem arazi hem de seçilen güzergâh, taşıtlar için uygun olmadığından Azerbaycan askerleri beş gün boyunca Şuşa yönünde yaya olarak ilerleyecekti. Ermeni tarafı Azerbaycan birliklerini Kırmızı Bazar yönünde saldırıya geçeceğini varsayıyordu. Çünkü Şuşa’ya varmanın en kolay yolu olarak bilinen Şuşakend yolu buradan geçiyordu. Ermenistan ordusunun Azerbaycan birliklerinin Şuşa’ya hamlesini beklediği ikinci yön ise Laçın idi. Ancak

¹⁷⁷ 4 İlham Aliyev ulusa seslendi! İşgalden yeni kurtarılan yerleşim yerlerini açıkladı, 04.10.2020 <https://www.haber.com/ilham-aliyev-ulusa-seslendi-ismalden-yeni-kurtarilan-yerlesim-yerlerini-acikladi-401826/>, [Erişim tarihi: 26.09.2021].

¹⁷⁸ “Ermenistan Yine Ateşkesi İhlal Etti”, QHA, 26.10.2020 <https://qha.com.tr/haberler/ermenistan-ucuncu-kez-ilan-edilenateskesi-de-ihlal-etti/266000/> [Erişim tarihi: 26.09.2021].

¹⁷⁹ İkinci Qarabağ müharibəsi, <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/52/2871/ikinci-qarabag-muharibesi.html>, [Erişim tarihi: 25.09.2021].

Azerbaycan ordusu 3 gün içinde, kendi ölçek, plan ve düzen açısından eşi benzeri olmayan bir plan yapmış; Şuşa'ya sık Karabağ ormanlarından geçen onlarca kilometre uzunluğunda yeni bir yol açmıştır. Azerbaycan ordusunun Laçın dehlizinin kontrolünü ele geçirmesi sonucunda Şuşa'daki işgalci Ermeni askeri birlikleri her türlü takviyeden mahrum kalmıştır. Hafif silahlarla donatılmış Azerbaycan Özel Kuvvetleri, Şuşa'nın sarp kayalıklarına halatlarla tırmanarak yaralı silah arkadaşlarını omuzlarında taşımış ve birkaç yönden şehre giriş yapmıştır. İşgalden kurtarılan Daşaltı köyündeki askeri birliklerin ateş desteği ile Azerbaycan ordusunun dağ piyadeleri ani pusuya düşürülen Ermeni askerlerinin sonuncu mukavemetini de kırmıştır. Şuşa'nın kurtarılması sürecinde yüzerlerce Ermeni askeri etkisiz hale getirilmiş, birçoğundan haber alınamamıştır. 8 Kasım'da Şehitler Hiyabanını ziyaret eden Azerbaycan Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı İlham Aliyev Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin Şuşa şehrini işgalden kurtardığını ilan etmiştir: *“Yirmi sekiz yıl yarım işgal altında olan Şuşa kurtarıldı! ... Biz bu tarihi Zaferi savaş meydanında kazandık... Aziz Şuşa, sen özgürsün! Aziz Şuşa, biz geri döndük! Aziz Şuşa, biz seni canlandıracağız! Şuşa bizimdir! Karabağ bizimdir! Karabağ Azerbaycan'dır!”*¹⁸⁰

Şuşa kurtarıldıktan hemen sonra, 9 Kasım Milli Bayrak Günü'nde Azerbaycan ordusu 71 köyü, bir kasabayı ve 8 stratejik tepeyi daha işgalden kurtarmıştır. Böylece, askeri operasyonlar sırasında işgalden kurtarılan yerlerin sayısı 300'e ulaşmıştır. Şuşa ve etrafındaki tepelerin geri alınması, Ermenistan'ın bütün harekât kabiliyetini yok etmiştir.¹⁸¹ Azerbaycan ordusu modern savaş stratejisiyle ve insansız hava araçlarını yüksek verimlilikle kullanmasıyla dünya harp tarihine adını yazdırmıştır. Türkiye Cumhuriyeti ve İsrail'den satın alınan “Bayraktar” ve “Harop”, Azerbaycan üretimi olan “Zerbe” İHA'ları Ermenilerin değeri milyar dolarla ölçülen askeri teknolojisi ve çok sayıda ordu mensubunu imha etmiştir. Birinci Karabağ Savaşı'ndan farklı olarak, Rusya bu kez Ermenistan'a sahada destek vermemiş ve çatışmaların başlamasından itibaren görece sessizliğini korumuştur. Türkiye'nin Karabağ meselesindeki kararlı tutumu ve bölgede artan gücü karşında Rusya'nın konuya müdahale etmesiyle

¹⁸⁰ İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Fəxri xiyabanda və Şəhidlər xiyabanında olublar, 08 noyabr 2020, <https://president.az/articles/45756>, [Erişim tarihi: 25.09.2021].

¹⁸¹ “Şuşa Ermeni İşgalinden Kurtuldu”, 08.11.2020, <https://qha.com.tr/haberler/susa-ermenistan-isgalindenkurtuldu/273535/>, [Erişim tarihi:26.09.2021].

olayların kontrolden çıkacağı ve Rusya için olumsuz sonuçlar doğurabileceği düşüncesi, Rusya'nın pasif tutumuna neden olmuştur.¹⁸²

ABD de başkanlık seçimleri dolayısıyla pasif bir tutum sergilemiş ve olaya müdahil olmamıştır. İran'ın Karabağ sorunundaki çelişkili siyaseti ise Ermenistan'a herhangi bir yarar sağlamamıştır. AGİT, Karabağ sorununa yıllardır herhangi bir çözüm getiremediği gibi bu savaşta AGİT'in işlevsiz bir örgüt olduğu kesin olarak anlaşılmıştır. Fransa, Karabağ meselesinde Ermenistan'a en çok destek veren devlet olmuş ve işgalci Ermenistan'ı desteklemiş, bilhassa Türkiye'ye karşı suçlayıcı ithamlarda bulunmuştur. Ancak Fransa'nın desteği Ermenistan için sürecin gidişatını değiştirememiştir.¹⁸³

Şuşa'nın kurtarılması, savaşta Ermenilerin kendi mağlubiyetlerini itiraf etmelerine sebep olan nihai hamle olmuştur. Şuşa'nın kurtarılmasından sonra sözde rejimin üst düzey yöneticileri başta olmakla birlikte neredeyse tüm nüfus Hankendi'yi terk etmeye başlamıştı. Akabinde Ermenistan mağlubiyetini kabul etmek zorunda kalmıştır. 10 Kasım 2020'de Rusya'nın duruma müdahil olması, aniden meydana gelen (fakat her zaman beklenen) bir helikopter provokasyonu sonrası Rusya-Azerbaycan-Ermenistan arasında üçlü bildiri imzalanmıştır.¹⁸⁴ Bildiri üç devlet arasında imzalanmış olmasına karşın, Türkiye'nin bildirinin hazırlanmasında taraf olarak Azerbaycan'ın yanında yer aldığı düşünülmektedir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ve Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin arasında 9 Kasım'ı 10 Kasım'a bağlayan gece Karabağ'da yaşanan çatışmayı sona erdiren ateşkes antlaşması imzalanmış ve üzerinde mutabakata varılan dokuz şart açıklanmıştır.¹⁸⁵ Bildirinin metni şöyledir:

“1) Dağlık Karabağ çatışma bölgesindeki ateşkesi ve tüm askerî harekâtın 10 Kasım 2020 tarihinde Moskova saati ile 00.00'da durdurulması planını ilan eder. Bundan sonra

¹⁸² Ali Asker, Başarısız Hamle: Paşinyan'ın Mektubu, <https://kafkassam.com/basarisiz-hamle-pasinyanin-mektubu.html>, 01.11.2020, [Erişim tarihi: 26.09.2021].

¹⁸³ Ali Asker, Zeynep Gizem Özpınar, İkinci Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin Rolü: Diplomatik ve Askeri Destek Açısından Bir Değerlendirme, *QAT (Qarabağ Azadlıq Təşkilatı). "Qarabağ dünən, bu gün və sabah" 20-ci elmi-əməli konfransının materialları toplusu*, Bakı, 2021 (ss. 88-99), s.91.

¹⁸⁴ Murteza Hasanoğlu, Asim Memmedov, Bahtiyar Maharramov, “İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Azerbaycan- Türkiye İlişkileri”, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, Sayı: 3 (2020), (ss.522-529), s. 96.

¹⁸⁵ Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev anlaşmanın detaylarını açıkladı, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/azerbaycancumhurbaskani-aliev-anlasmanin-detaylarini-acikladi529590.html> 10.11.2020, [Erişim tarihi: 26.09.2021].

“Taraflar” olarak anılacak olan Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti, hâlihâzırda ellerinde bulundurdukları bölgelerde kalacaklardır.

2) Ermenistan tarafının elinde bulunan, Azerbaycan’ın Kazak Bölgesi, Ağdam bölgesi ve toprakları 20 Kasım 2020 tarihine kadar Azerbaycan’a geri verilecektir.

3) Dağlık Karabağ’daki temas hattı ve Laçın koridoru boyunca, Rusya Federasyonu barış gücüne ait 1.960 hafif silahlı askeri personel, 90 zırhlı personel taşıyıcı araç, 380 adet otomobil ve özel teçhizatlı araç konuşlandırılacaktır.

4) Rusya Federasyonu Barış Gücü, Ermenistan silahlı kuvvetlerinin çekilmesiyle eş zamanlı olarak bölgeye konuşlandırılacaktır. Rusya Federasyonu barış gücünün bölgedeki varlığı 5 senedir. Bu 5 yıllık süreç tarafların sürenin bitimine 6 ay kala itiraz etmemeleri halinde otomatik olarak 5 yıllık periyodlarla uzar.

5) Çatışmanın muhataplarınca anlaşma hükümlerinin uygulanması sırasındaki kontrolü daha etkili kılmak maksadıyla, ateşkesi kontrol etmek üzere bir barışı koruma merkezi meydana getirilecektir.

6) Ermenistan Cumhuriyeti 15 Kasım 2020 tarihine kadar Kelbecer Bölgesi’ni ve 1 Aralık 2020 tarihinde ise Laçın Bölgesi’ni; Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasındaki bağlantıyı sağlayacak ve aynı zamanda Şuşa şehrine kadar ulaşmayacak olan 5 kilometre genişliğindeki Laçın Koridoru’nu elinde tutmak kaydıyla, Azerbaycan Cumhuriyeti’ne geri verecektir. Tarafların mutabakatı ile, önümüzdeki üç yıl içinde, Laçın Koridoru boyunca Hankendi ve Ermenistan arasında iletişimi sağlayacak ve Rus Barış Gücü tarafından korunacak yeni bir trafik güzergahının inşası için bir plan belirlenecektir. Azerbaycan Cumhuriyeti sivillerin, ulaşım, yük araçlarının Laçın koridoru boyunca her iki yönde de geçiş güvenliğini garanti eder.

7) Bölgede yerinden edilmiş siviller ve mülteciler, Dağlık Karabağ topraklarına ve BM Mülteciler Yüksek Komiserliği’nin kontrolü altında civar bölgelere geri döndürülecektir.

8) Savaş esirlerinin, diğer tutukluların ve cenazelerin değişimi gerçekleştirilecektir.

9) Bölgedeki tüm ekonomik bağlantılar ve ulaşım bağlantıları durdurulacaktır. Ermenistan Cumhuriyeti Azerbaycan Cumhuriyeti’nin batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasında sivillerin, ulaşım ve yük araçlarının her iki yönde serbest bir şekilde hareketini organize etmek maksadıyla ulaşım bağlantısı sağlayacaktır. Ulaşım kontrolü, Rusya Federal Güvenlik Servisi’nin (FSB) Sınır Muhafız Organları tarafından yürütülecektir.

Tarafların mutabakatı ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti’ni Azerbaycan’ın batı bölgelerine bağlayan yeni ulaşım yolları inşa edilecektir.”¹⁸⁶

Anlaşmanın imzalanmasından sonra 20 Kasım’da Ağdam, 25 Kasım’da Kelbecer, 1 Aralık’ta ise Laçın rayonları boşaltılarak işgalden kurtarılmıştır. Kötü hava koşulları dolayısıyla Vardenis (Göyçe) geçidinde sorunlar çıktığından Ermenistan tarafının Kelbecer’in boşaltılması için daha 10 gün süre talep etmesine Azerbaycan devleti hümanist bir tavırla karşılık vermiştir. Ancak tarihten de bilindiği üzere, 1993 yılında Kelbecer’in işgali sırasında Ermeni askeri birlikleri oradaki yerli halka şehri terk etmek için sadece 10 saat süre vermişlerdi. Bu üç rayonun kurtarılmasından sonra Azerbaycan-Ermenistan kara sınır hatlarının belirlenmesine başlanılmıştır.¹⁸⁷

¹⁸⁶ Azerbaycan-Ermenistan Anlaşmasının Tam Metni, <https://www.sde.org.tr/asya/azerbaycan-ermenistan-anlasmasin-in-tam-metni-haberi-20029>, 11.11.2020 [Erişim tarihi: 12.01.2022]; Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации, <https://web.archive.org/web/20201111084724/http://kremlin.ru/events/president/news/64384> 10.11.2020 [Erişim tarihi: 12.01.2022].

¹⁸⁷ Araz Aslanlı, “Karabağ sorununda kalıcı çözüme doğru”, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/karabag-sorununda-kaliciozume-dogru/2041278>, [Erişim tarihi:26.09.2021].

“Üçlü Bildiri, imzalandığı ilk günden beri Rusya ve Ermenistan tarafından ihlal edilmeye başlanmıştır. Üçlü Bildiri’ye göre Rusya’nın görev yapacağı bölgelerde Ermeni silahlı birliklerinin faaliyetine müsaade edilmeyecek, Ermenistan silahlı güçleri Azerbaycan dışına çıkarılacaktır. 4. maddede yer alan açık hükme göre “4. Rus Barış Gücü birliği, Ermenistan Silahlı Kuvvetlerinin çekilmesine paralel olarak konuşlandırılacaktır.” Bu hükmün ilk günden ihlal edildiği zaten ortadadır. Nitekim Rusya, önceden hazırlıklarını yaptığı Barış Gücü naklini anında gerçekleştirmiş, buna karşılık Ermenistan Silahlı Kuvvetleri, belirli bölgeden uzun zaman diliminde çekilirken Rusya’nın görev bölgelerinde kalmaya devam etmiş ve etmektedir. Rusya’nın halihazırda yaptığı çalışmalar, Barış Gücü’nün kalıcı hale getirmeye yöneliktir. Şimdiki şartlarda Barış Gücü’nün giderleri için yıllık 35-50 milyon dolarlık bir bütçe gerektirmektedir. Rusya Savunma Bakanı S. Şoygu, 2020 yılının aralık ayında, her birisinde 330 askerin yaşayabileceği 32 blok-modüş sitelerin kurulacağını açıklamıştır. Bu açıklamadan hareketle, Rusya’nın bölgede 10 bin 560 asker bulunduracağı sonucuna varabiliriz.”¹⁸⁸

Azerbaycan 27 Eylül 2020 tarihinde başlamış ve 44 gün devam eden İkinci Karabağ Savaşı’nı (Vatan Savaşı) büyük zaferle tamamlamıştır. Rus işgali sonrası, son iki asırdır Azerbaycan ilk kez savaştan toprak kaybı ile değil, toprak bütünlüğünü sağlayarak çıkmıştır. Ana vatanlarına dönmek isteyen Azerbaycan vatandaşlarının hasretine son verilmiştir. Nahçıvan’ın 30 yıllık ulaşım engelini ortadan kaldırmak için, Mehri dehlizi vasıtasıyla, Azerbaycan’ın anakara parçası ile kara yoluyla birleştirmek yolunda tarihi adım atılmıştır.

Görüldüğü üzere Rusya, İkinci Karabağ Savaşı’nda daha önceki dönemlere göre itidalli ve tarafsız görüntüsü vermeye çalışsa da bunu sonuna kadar devam ettirmemiş, süreç içinde örtülü şekilde Ermenistan’a destek sağlamıştır.

“Her zaman olduğu gibi bir kez daha Ermenistan’ın tarafında yer almış, ona lojistik, askeri, silah vb. yardımlarda bulunmuştur. Rusya’nın sahada aktif askeri güç bulundurarak harekâta katılmaması onun tarafsız kaldığı anlamına gelmemelidir. Rusya ayrıca Ermenilerin Azerbaycan ve Türkiye karşıtı kara propaganda yapmasına kendi basın kanalları aracılığıyla müsaade etmiştir. Kremlin’in sözcülüğünü yapan Rus basının ekranlarda boy gösteren yalancı yorumcuları, iftiracı gazetecileri ve önyargılı siyasilere her zaman olduğu gibi bu olayda da meslek ilkelerini çiğneyerek çifte standartlarından asla sapmamışlardır. Savaşın sonlarına doğru Rusya’nın tertiplemediği bir helikopter olayı işgalci Ermeni ordusu için adeta bir can suyu olmuştur.”¹⁸⁹

Bu şekilde bir tavır sergilemesinin altında ise birçok faktör neden yatmaktadır. Bunların başında Türkiye’nin Azerbaycan’a açık ve kararlı bir destek sergilemesi olmuştur.

¹⁸⁸ Мира Гасанова, Россия признала Нагорный Карабах?, <https://zerkalo.az/rossiya-priznala-nagornyj-karabakh/>, 04.09.2021.Bkz: Ali Asker, İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Gelişmeler ve Azerbaycan’ın Egemenlik Hakkına Yönelik İhlaller, İçinde: *Karabağ. Dünü, Bugünü, Yarını* (Editörler: Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal), Selenge yayınları, İstanbul 2021 (ss. 323-334).

¹⁸⁹ Ali Asker, “Güney Kafkasya’nın Güvenliği ve 2. Karabağ Savaşı’nın Düşündürdükleri”, *İstanbul Rumeli Üniversitesi Uluslararası Güvenlik Sempozyumu Tam Metin ve Özet Kitabı*, 25-26 Mart 2021, T.C. İstanbul Rumeli Üniversitesi, İstanbul 2021 (ss. 98-102), s. 100-101.

SONUÇ

Rusya'nın imparatorluk evresine girmesinin ardından bölgenin güç aktörlerinin konumunda ve sistemsal yapısında ciddi dönüşümler yaşanmıştır. Kuşkusuz bu gelişme bölge ülkelerinin kaderini ciddi şekilde etkilemiş, Avrasya coğrafyasının siyasi haritasında önemli değişikliklere neden olmuştur. Rus yayılcılığında ciddi şekilde etkilenen bölgelerin başında Kafkasya gelmektedir. Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya bölgesinde hakimiyet tesis etme süreci uzun soluklu, çekişmeli ve kanlı olayların eşliğinde gelişmiştir. Zira burası, Osmanlı ve İran gibi iki önemli bölge devletinin rekabet alanında yer almıştır. Rusya'nın Kafkasya'ya yönelik geliştirdiği yayılma stratejileri, bu devletlerin tepkisine neden olmuştur. Fakat bu tepkiler farklı zamanlarda bahsi geçen devletlerin diplomatik, siyasi ve askeri mücadelelerinde farklı tercihlere yol açmıştır. Söz konusu çekişme ve savaşların tesirinde en fazla kalan ülke Kafkasya'nın önemli bir bölgesini kapsayan Azerbaycan olmuştur. Rus işgaline kadar Azerbaycan ülke olarak Safevî Devleti'nin kurucu unsuru, siyasi, idari, askeri ve kültürel çekirdeğini oluştururken, ardından Nadir Şah'ın kurmuş olduğu Afşar Devleti'nin, daha sonra da Kaçar Hanedanı'nın çok önemli güç merkezi olarak tanınmıştır. Bu yüzden Azerbaycan'ı İran devleti sınırları içinde yer alan sıradan bir eyalet olarak görmek son derece yanlış olacaktır. İmparator I. Pyotr döneminden itibaren Rusya'nın güneye genişlemesi sırasında, gelişmelerden en fazla etkilenen ülke, yine Azerbaycan olmuştur. Nadir Şah'ın ölümünden sonra merkezîleşmiş İran devletinden kopma eğilimlerinin güçlenmesi ve yeni bağımsız siyasi oluşumların ortaya çıkması, Azerbaycan tarihinde "Hanlıklar Dönemi" olarak geçer. Bu dönemde Azerbaycan'ın ülkesel parçalanmışlığını tetikleyen birçok neden vardır. Hanlıkların çoğu siyasi ve mezhepsel nedenlerle zaman zaman yörüngesini Rusya ve Osmanlı devletlerinden yana belirlemiştir. Buraya hanlıkların saray kavgalarını da eklersek durumun ne kadar karmaşık olduğu bariz şekilde ortaya çıkar. Bu yüzden hanlıklarla Rusya arasındaki ilişkiler himaye, ilhak ve işgal şeklinde ortaya çıkarak, bazen kanlı bazen silahsız, bazen de baskı yoluyla gelişmiştir. Azerbaycan'da Rus-İran savaşlarını sonlandıran 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay antlaşmaları ile Azerbaycan ülkesi ikiye ayrılmış olup, Araz nehrinden kuzeyde kalan topraklar Rusya'nın sömürmesine girmiştir. O tarihten itibaren Kuzey Azerbaycan ile Rusya'nın ilişkileri merkez-yerel, imparatorluk-sömürge niteliğinde gelişmiştir. Burada önemli olan hususlardan birisi, Azerbaycan'ın sömürge olarak Rusya'ya tam olarak değil, idari açıdan parçalanmış

şekilde (guberniya, vilayet, cemaatlık) bağlı olmasıdır. Bu yapı zaman zaman Rusya İmparatorluğu'nda uygulanan idari yapılanma ve reformlara bağlı olarak değişiklik arz etmiştir. İran sınırları içinde kalmış Güney Azerbaycan'dan farklı olarak Kuzey Azerbaycan, Rusya İmparatorluğu'nun gelişim yörüngesinde modernleşme ve sanayileşme evrelerini geçirmiştir. Şunu da belirtelim ki, Rusya'da kapitalizmin gelişmesi maden ve hammadde bölgeleri ile sınırlı olup ülkenin tamamını kapsamamıştır. Bu anlamda Bakü'de sanayinin gelişimi petrolle ilişkili olmuştur. Petrol sanayisindeki gelişmeler bir taraftan kapitalizme ivme kazandırırken diğer taraftan kent demokratik yapısını ciddi şekilde etkilemiştir. Küçük bir kasaba olarak tanınan Bakü şehri, petrol sanayisinin gelişmesi sonucunda kısa sürede farklı toplumların yaşadığı kozmopolittik bir kente dönüşmüştür. Bu durum Azerbaycan'da yaşanan aydınlanma sürecinde milli burjuvazisinin etkin rol almasını sağlamıştır. 20. yüzyılın başlarından itibaren yaşanan olaylar ve devrimler Azerbaycan aydınlarının Rusya'ya bakış açısının şekillenmesinde etkili olmuştur. I. Dünya Savaşı sırasında Rus aydınlarının tutumu, Müslüman-Türk aydınlarında Rusya'nın ayrımcılık politikasına karşı tepki uyandırmıştır. Maarifçilik olarak bilinen Azerbaycan aydınlanma akımı zamanla siyasi söylem ve eylemlere yönelmiş olup, Türk-Müslüman aydınlarının siyasi yaşamında aktif rol almasına neden olmuştur. Tüm bu gelişmeler Çarlık dönemi Rusya-Azerbaycan ilişkilerinin karakterini belirleyen hususlardır. 1917 Şubat Devrimi'nin ardından Azerbaycan dahil Güney Kafkasya'nın yönetimi için farklı formüller geliştirilmiştir. Bu formüller daha sonra Güney Kafkasya'nın bağımsız bir devlet olarak şekillenmesine zemin hazırlamıştır. Fakat bölgenin sosyolojik yapısı bu zeminin son derece kaygan ve istikrarsız olduğunu ortaya koymuştur. Azerbaycanlı, Gürcü ve Ermeni toplumlarının uluslaşma süreçlerinin hızlanması bağımsız cumhuriyetlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kafkasya'nın bağımsızlığını belirleyen önemli etkenlerden biri de Bolşeviklerin Ekim 1917'de iktidara gelmesi olmuştur. 1918 Mayıs ayına gelindiğinde Güney Kafkasya toplumlarının tek devlet çatısı altında yaşayamayacakları belli olmuş, 26-28 Mayıs 1918'de Güney Kafkasya'da üç bağımsız cumhuriyet ilan edilmiştir. Bu noktada Rusya ve Azerbaycan ilişkilerinin normal şartlarda iki bağımsız cumhuriyet olarak tesis edilmesi gerekecektir. Fakat Bolşevik Rusya'sı Rus şovenizmini Çarlık döneminde olduğu gibi devam ettirmeye kararlı olmuştur. Burada önemli husus, devletin bir öncekinden daha farklı siyasi ve ideolojik sisteme sahip olmasıdır. Sovyet Rusya'sının amacı "köylü işçi

devrimini” en azından 1914 Rusya’sının sınırlarına kadar genişletmek olmuştur. Bu bağlamda Azerbaycan, Bolşevik Devrimi’ni en yakın hedefi olarak belirlenmiştir. 1920 yılının 27(28) Nisan tarihinde Azerbaycan’da 11. Kızıl Ordu’nun müdahalesi eşliğinde Bolşevik darbesi gerçekleşmiştir. Bu tarihten itibaren Azerbaycan Cumhuriyeti, 70 sene boyunca Sovyetler Birliği’nin sözde müttefik cumhuriyeti olarak varlığını sürdürmüştür. Esasında ise Azerbaycan ve Rusya arasındaki ilişkiler merkez–yerel bağlamında tesis edilen ve Azerbaycan’ı egemenlik hakkından yoksun bırakan bir karaktere sahiptir.

Sovyet döneminde Rusya ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler Sovyetler Birliği’nin politikalarına, totaliter sistemin gelişim evrelerine ve bir ölçüde Sovyet liderlerinin (aynı zamanda Azerbaycan yönetiminin) siyasi tutum ve tercihlerine göre değişkenlik göstermiştir. Buna rağmen yukarıda bahsi geçen merkez ve yerel egemenlikten yoksun olan bir ilişkinin karakteri asla değişmemiştir. Sovyet döneminin son evresinde, Perestroyka ve Glasnost politikalarının uygulandığı dönemde öne çıkan görece şeffaflık ve demokrasi ortamı; Ermenistan’ı savunan Moskova’nın Azerbaycan üzerinde daha fazla baskıcı niteliği ile karakterize edilebilir. Gerek Çarlık gerekse Sovyetler Birliği döneminde Rusya-Azerbaycan ilişkilerinin karakterini belirleyen temel unsurlardan biri “Ermeni meselesi” olmuştur. Moskova yönetimi açık ve dolaylı olarak ayrıca siyasi, diplomatik ve asgari yönde Ermenistan’a kesintisiz destek sağlarken Azerbaycan’ı Ermeni saldırganlığı karşısında savunmasız bırakmıştır. Her ne kadar Rusya’nın Azerbaycan ile olan ilişkileri Gürcistan’a karşı tutumundan çok daha ılımlı olsa da Ermenistan meselesinde asla adil olmamıştır. Moskova’nın bu tutumu Azerbaycan toplumunda Rusya’nın emperyalist karakterini sürekli sorgulamaya tabi tutarken, Moskova yönetimine karşı bir öfke birikimine yol açmıştır. Rusya 1990 sonrası ilişkilerde Azerbaycan üzerinde farklı baskı araçlarının kullanmaya devam etmiştir. Bunlardan birisi Azerbaycan sınırları içinde Rusya’nın askeri varlığını devam ettirmeye yöneliktir. Fakat Azerbaycan Halk Cephesi iktidarı döneminde Rus ordusunun Azerbaycan sınırları dışına çıkarılması, egemenlik ve ulusal çıkarlar bağlamında öncelikli mesele olarak belirlenmiştir. Bu yüzden Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri içerisinde Azerbaycan, Rus ordusunun ülkeden çıkarılmasını sağlayan ilk cumhuriyet olarak tarihe geçmiştir. Rusya’nın Azerbaycan üzerinde kullandığı araç ise, etnik zeminde ayrılıkçı güçleri Azerbaycan’ın lehine harekete geçirmek olmuştur. Azerbaycan’ın güneyinde ve kuzeyinde etnik azınlıklar

üzerinden geliştirilen provokasyon ve kışkırtıcı eylemler Azerbaycan'ın ulusal çıkarlarını tehdit edecek boyutlara ulaşmıştır. Fakat ulusal birlik ve bütünlük sergileyen Azerbaycan toplumu siyasi iktidarın yanında yer alarak ayrılıkçı güçlerin manevra alanını kısıtlamıştır. Rusya-Azerbaycan ilişkilerinin politik ekonomisi iki ülkenin karşılıklı çıkarlarını doğrultusunda geliştirirken Rusya Federasyonu yüzyıllar boyunca sömürdüğü Azerbaycan petrolünü yeniden kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya yeltenmiştir. Fakat Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kararlı siyaseti sonucunda, uluslararası şirketleri; petrol ve doğalgaz üretimi, pazarlanması ve dağıtım sürecinde dahil etmek mümkün olmuştur. Sovyet sonrası dönemin küçük fakat siyasi açıdan önemli sayılan sorunlarından birisi Azerbaycan ve Rusya arasındaki sınır çizgisinin nihai şekle kavuşturulmasıdır. Bu işlem uzun yıllar sonra, Dmirti Medvedev döneminde yapılan üst düzey müzakereler sonucunda çözüme ulaşmıştır. Sovyet sonrası dönemin Rusya-Azerbaycan ilişkilerinde dikkat çeken en önemli gelişme 2. Karabağ Savaşı döneminde yaşanmıştır. Önceki dönemlerden farklı olarak Rusya bu savaşta görece tarafsızlık sergileyerek Azerbaycan ordusunu büyük taarruzuna fırsat sağlamıştır. Günümüzde bu konuda yapılan tespitlerin birçoğunda haklı olarak Türkiye'nin kararlı duruşu ve Azerbaycan'ı açık bir şekilde desteklemesinin, Rusya'yı tarafsız davranmaya zorladığı söylenmektedir.

KAYNAKÇA

- 1920-1991 illərdə Azərbaycan, *Azərbaycan Milli Ensiklopediyası*, <http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/20212/cild/12>, [Erişim tarixi: 15.04.2021].
- 4 aprel Azərbaycan üçün dörd günlük şərəfli müharibənin ildönümüdür, <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/turk-dunyasi/2020/04/03/4-aprel-azerbaycan-ucun-dord-gunluk-s-r-fli-muharib-nin-ildonumudur-1176710>, *TRT Azərbaycan*, [Erişim tarixi: 17.08.2021].
- Akpınar Erdal, “Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) ham petrol boru hattı ve Türkiye jeopolitiğine etkileri”, *GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 25, Say 2, 2005 (ss. 229-4).
- Aksakal Hasan, “Stalin ve İkinci Dünya Savaşı Bağlamında Milliyetler Politikası”, *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt: 6, Sayı: 21, Bahar, 2009 (ss. 23-30), s. 25.
- Aleskerli Alesker, “Ermenilerin Azerbaycan’da Yaptıkları Soykırımlar ve Devam Eden Çözumsuzlük”, *Stratejik Analiz*, Cilt: 9, Sayı:108, Nisan 2009, (ss. 28-38).
- Aleskerov Alesker, *Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasi Rejim Değişmeleri* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı/Genel Kamu Hukuku Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2007.
- Armaoğlu Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Genişletilmiş 14. Basım, Alkım Yayınları, Ankara, (t.y.).
- Asker Ali, “Azerbaycan Anayasa Yapımı Sürecinde Yürütme Erkinin Güçlendirilmesi”, Prof. Dr. Turgut Önen'e Armağan (Yayına hazırlayanlar: Mehmet Turhan, Emel Badır, Gamze Turan Başara), *Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı 2, Yıl: 2016 (ss.23-37).
- Asker Ali, “Azerbaycan’da Milli Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Ortaları - 20. Yüzyılın Başları)”, İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara 2021 (ss. 1- 41).
- Asker Ali, “Azerbaycan’da Ulus İnşasının Onay Aşaması (1918-1920) ve Önemi Üzerine Bazı Tespitler,” *Yeni Türkiye* 75/2015, (ss. 536-546).
- Asker Ali, “Birinci Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan’ın Benimsediği Hükümet Sistemi: Yasama-Yürütme İlişkileri”, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları*, 21-23 May 2018, Bakı, 2018 (ss. 323-326),

- Asker Ali, “Güney Kafkasya'nın Güvenliği ve 2. Karabağ Savaşı'nın Düşündürdükleri”, *İstanbul Rumeli Üniversitesi Uluslararası Güvenlik Sempozyumu Tam Metin ve Özet Kitabı*, 25-26 Mart 2021, T.C. İstanbul Rumeli Üniversitesi, İstanbul 2021 (ss. 98-102).
- Asker Ali, “Nogay Toplumu: Siyasal Bölünmüşlüğün Etnik Bütünlüğü Tahribi”, *Tehlikedeki Diller*, Sayı:2, Cild:2, Yaz 2013 (ss. 243-254), <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/305281>, [Erişim tarihi: 12.10.2019].
- Asker Ali, “Rusya'nın Yakın Çevre Siyaseti: Karadeniz-Hazar (Güney Kafkasya) Bölgesi”. İçinde: *100. Yılında Türkiye Rusya İlişkileri ve Karadeniz (Moskova Antlaşması'ndan Günümüze)*, Editörler: Mehmet Okur, Yüksel Küçüker, Ahmet Nafiz Ünalmiş, Akçağ Yayınları, Ankara 2021 (ss. 97-141).
- Asker Ali, Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Ortaları - 20. Yüzyılın Başları), İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara 2021 (ss. 1- 41).
- Asker Ali, Başarısız Hamle: Paşinyan'ın Mektubu, <https://kafkassam.com/basarisiz-hamle-pasinyanin-mektubu.html>, 01.11.2020, [Erişim tarihi: 26.09.2021].
- Asker Ali, Geleneksel Toplumdan Cumhuriyete Yönetim ve Hukuk Sisteminin Tarihi Gelişimi, İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara 2021, (ss. 173-217).
- Asker Ali, İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Gelişmeler ve Azerbaycan'ın Egemenlik Hakkına Yönelik İhlaller, İçinde: *Karabağ. Dünü, Bugünü, Yarını* (Editörler: Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal), Selenge yayınları, İstanbul 2021 (ss. 323-334).
- Asker Ali, Nerimanoğlu Kâmil Veli, Milli Kimlik İnşasında Dil Unsuru ve Dil Politikası, İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara 2021 (ss. 219-244).
- Asker Ali, Özpınar Zeynep Gizem, İkinci Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin Rolü: Diplomatik ve Askeri Destek Açısından Bir Değerlendirme, *QAT (Qarabağ Azadlıq Təşkilatı). “Qarabağ dünən, bu gün və sabah” 20-ci elmi-əməli konfransının materialları toplusu*, Bakı, 2021 (ss. 88-99).
- Aslanlı Araz, “Karabağ sorununda kalıcı çözüme doğru”, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/karabag-sorununda-kalicicozume-dogru/2041278>, [Erişim tarihi: 26.09.2021].
- Attar (Haşımzâde) Aygün *Karadağ Meselesi Kapsamında Ermeni ve Ermenistan Siyaseti*, Atatürk Araştırma Merkezî Yayını, Ankara 2005.

Azadlıq qəzeti. 31 Aralık 1990.

Azərbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev anlaşmanın detallarını açıkladı, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/azerbaycancumhurbaskani-aliyev-anlasmanin-detaylarini-acikladi529590.html> 10.11.2020, [Erişim tarihi: 26.09.2021].

Azərbaycan gazetesi, 22 Kasım, 1918, No 42.

Azərbaycan gazetesi, 28 Mayıs, 1919, No-110

Azərbaycan iqtisadiyyatı: Xaricdə yaşayan azərbaycanlılar üçün (A.Nadirov, Ş.Muradov, A.Ələsgərov və b.; Elmi red.: A.A.Nadirov, Ş.M.Muradov), “Elm”, Bakı 2003.

Azərbaycan Meclis-i Mebusanı Tesis Hakkında Kanun. İçinde: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament* (Stenoqrafik hesabatlar). I cild, “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı 1998 (ss. 29-32).

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin nitqi, *Dirçəliş: XXI. əsr*, № 69, 2003.

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, Azərbaycan-Rusiya iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf edir, <https://www.economy.gov.az/article/azerbaycan-rusiya-iqtisadi-emekdashligi-inkishaf-edir/31796> [Erişim tarihi: 05.08.2021].

Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Gəncə üsyanı, 21.06.2018, <http://www.milliarxiv.gov.az/en/gence-usyani> [Erişim tarihi: 22.12.2021]

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi, Tovuz rayonu istiqamətində şiddətli döyüşlər gedir, <https://mod.gov.az/az/news/tovuz-rayonu-istiqametinde-siddetli-doyusler-gedir-31469.html>, [Erişim tarihi: 17.08.2021].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin andiçmə mərasimindəki nitqi. 10 oktyabr 1993. *Müstəqilliyimiz Əbədidir*. Birinci kitab, Bakı, 1997.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı (18 oktyabr 1991), Bakı, 1991.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etmək haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Bəyannaməsi, Bakı şəhəri, 30 avqust 1991-ci il, № 179-XII, <http://www.e-qanun.az/framework/6592>, [Erişim tarihi: 12.12.2021].

Azərbaycan Respublikasının Lənkəran, Astara, Masallı, Lerik, Yardımlı, Cəlilabad və Biləsuvar rayonlarında yaranmış vəziyyət haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarı, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri Heydər Əliyev, Bakı şəhəri, 17 avqust 1993-cü il. № 672.

Azərbaycan Respublikasının Sankt-Peterburqdakı Baş Konsulluğu, Sankt-Peterburqda 23-cü Sankt-Peterburq Beynəlxalq İqtisadi Forumu, <https://stpetersburg.mfa.gov.az/az/news/3303/sankt-peterburqda-23-cu-sankt-peterburq-beynelxalq-iqtisadi-forumu-kecirilib> [Erişim tarihi: 09.04.2021].

- Azərbaycan tarixi* XIX. əsr, Yeddi cildə, IV. cild, Bakı, 2007.
- Azərbaycan tarixi*, Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2016.
- Azərbaycan tarixi*. 7 cildə, IV c. (XIX əsr). Bakı: Elm, 2007.
- Azərbaycan tarixi. II hissə (XIX-XXI. əsrin əvvəli)*, “Bakı Universiteti” Nəşriyyatı. Bakı, 2010.
- Azərbaycan tarixi*. Yeddi cildə. VII cild (1941-2002-ci illər), “Elm”, Bakı, 2008.
- Azərbaycan Türk Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 100. Yılında Er Kişi Ebulfez Elçibey'e Armağan*, Berikan Yayınevi. Ankara, 2018.
- Azərbaycan və Rusiya tərəfdaşlığı genişlənməkdədir, *Xalq* qəzeti, 28 avqust, 2004, s. 44.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası*, I cild, “Lider” Nəşriyyatı, Bakı, 2004.
- Azərbaycan*, 09.12.1918.
- Azərbaycan'da kısmi seferberlik ilan edildi, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycanda-kismi-seferberlik-ilan-edildi/1987943> Anadolu Ajansı, [Erişim tarihi: 17.09.2021].
- Azərbaycan-Ermenistan Anlaşmasının Tam Metni, <https://www.sde.org.tr/asya/azerbaycan-ermenistan-anlasmasının-tam-metni-haberi-20029>, 11.11.2020 [Erişim tarihi: 12.01.2022].
- Azərbaycan-Ermenistan arasındakı Tovuz krizində son durum, 16 Temmuz 2020, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/azerbaycan-ermenistanarasindaki-tovuz-krizinde-son-durum-502162.html>, [ErişimTarihi:25.11.2020].
- Azərbaycanın iki kəndində yaşayan Rusiya vətəndaşları ilə bağlı problem həll edilib, <https://web.archive.org/web/20120501114840/http://az.apa.az/news.php?id=258816> Erişim tarihi: 11.08.2021.
- Azərbaycan-Rusiya münasibətləri yeni müstəvidə, *Dirçəliş XXI əsr*, 2004.
- Aziz Boran, *Hocalı Soyqırımı* (Çeviren: Sebahettin Şimşir), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014.
- Babazade Elgün, *Gəncə xanlığının tarixindən*, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evi. Bakı, 2012.
- Bakıxanov A., *Gülüstani-İrəm*, “Xatun Plyus”, Bakı, 2010.
- Balayev Alı, *Azərbaycanda ictimai-iqtisadi və siyasi vəziyyət*, Bakı, 2003.
- Balayev Aydın, Rasim Mirzə, *20 yanvar hadisələri, sənədlər, mövqelər, şərhələr (1990-2000)*, “Çaşıoğlu” nəşriyyatı, Bakı 2000.
- Bayramova Nailə, *Şamaxı xanlığı*, Təhsil, Bakı, 2009.

- Birinci Azərbaycan - Rusiya iqtisadi forumunun yekunlarına həsr edilmiş mətbuat konfransı”, *Azərbaycan qəzeti*, 8 aprel, 2004, s. 15.
- Bünyadov Ziya, *Azərbaycan Atabəyləri dövləti: 1136-1225*, “Şərql-Qərb, Bakı 2007.
- Cafersoy Nazim, “Bağımsızlığın On Yılında Azərbaycan-Rusya İlişkileri”, *Avrasya Dosyası Dergisi*, Cilt:7, Sayı:1, Türkiyə, 2001 (ss.286-318).
- Cafersoy Nazim, *Elçibey dönemi Azərbaycan dış politikası, Haziran 1992- Haziran 1993, Bir Bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü*, ASAM Yayınları, Ankara, 2001.
- Cəmioloğlu İlham, “Arkadi Volskinin Dağlıq Qarabağ missiyası – “ənənə”nin davam etdirilməsi yolverilməzdir”, https://musavat.com/news/arkadi-volskinin-dagliq-qarabag-missiyasi-enene-nin-davam-etdirilmesi-yolverilmezdir_762347.html?d=1, 14.12.2020, [Erişim tarixi: 12.08.2021]
- Çelik Dursun, “XIX ve XX. Yüzyıllarda Azərbaycan”, *Bilig-3/Güz’96* (ss. 60-80).
- Çiloğlu Fahrettin, *Rusya Federasyonu’nda ve Transkafkasya’da Etnik Çatışmalar*, Sinatle yayınları, İstanbul, 1998.
- De Wall Tomas, *Karabağ, Barış ve Savaş Süreçlerinde Ermenistan ve Azerbaycan*, Hrant Dink Vakfı, İstanbul 2014.
- Dəmirçizadə Ə., *Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi*. I hissə, “Maarif”, Bakı, 1979.
- Əbdülhəmid Hacı Seyid, *Şəki xanları və onların nəsiləri*, “Azərbaycan Ensiklopediyası” nşr., Bakı, 1993.
- Efendiyev Oktay, *Azərbaycan Səfəvi Devleti (16. Yüzyıl)*, (Çeviren: Ali Asker), TEAS Press, İstanbul, 2018.
- Əliyev Əbülfəz, *Bu mənim taleyimdir*, “Gənclik”, Bakı, 1992.
- Əlyarlı Süleyman, *Azərbaycan tarixi*, Azərbaycan nəşriyatı. Bakı, 1996.
- Əmiraslanov Azər, “Dövlət müstəqilliyi və milli iqtisadiyyatın formalaşması problemləri”, *Məşvərət Bülliteni*, No:7(43), oktyabr 2001 (ss. 50-52).
- Ermenistan Yine Ateşkesi İhlal Etti, QHA, 26.10.2020 <https://qha.com.tr/haberler/ermenistan-ucuncu-kez-ilan-edilenateskesi-de-ihlal-etti/266000/>, [Erişim tarixi: 26.09.2021].
- Ermenistan, Azərbaycan’ın Mingəçevir kentine füzelerle saldırdı, 04.10.2020, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephehatti/ermenistan-azerbaycanin-mingecdevir-kentine-fuzelerlesaldiridi/1995463>, [Erişim tarixi:26.08.2021].
- Gazenferoğlu Fazil, *Ebulfez Elçibey ile Tarihten Geleceğe*, Prestij Matbaacılık. Ankara, 1995.

- Göka Erol, *İnsan Kısım Kısım: Topluluklar, Zihniyetler, Kimlikler*, Odak Yayınları, Ankara, 2004, s. 290.
- Güler Mehmet Çağatay, “Karabağ’ın Özgürleştirilmesi ve Sahadaki Yeni Denklem”, SETA/PERSPEKTİF, Kasım 2020, sayı-301, s.1 <https://setav.org/assets/uploads/2020/11/P301.pdf> [Erişim tarihi:10.08.2021].
- Günaydın Meryem, “Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan’da Kimlik Politikaları”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VIII/1, 2019, (ss. 54-94).
- Hacızadə E.M., *Energetik kompleks yeni islahatlar ərəfəsində*, “Elm”. Bakı, 2000.
- Hasanoğlu Murteza, Memmedov Asim, Maharramov Bahtiyar, “İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Azerbaycan- Türkiye İlişkileri”, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, Sayı: 3 (2020) (ss.522-529).
- Heredotos, Tarih (Çev.: Müntekim Ökmen), İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Həsənli Cəmil, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920)*, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, Bakı, 2009.
- Həsənli Cəmil, *Azərbaycanda Sovet liberalizmi. Hakimiyyət, ziyalılar, xalq (1959-1969)*, Qanun nəşriyyatı, Bakı, 2018.
- Həsənli Cəmil, *Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939)*. “Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı 2012.
- Həsənli Cəmil, *Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939)*. “Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı, 2012.
- Həsənli Cəmil, *Tarixi şəxsiyyətin tarixi: Əlimərdan Bəy Topçubaşov*, Azərbaycan Diplomatik Akademiyası. Bakı, 2013.
- Həsənov Əli, *Müasir beynəlxalq münasibətlər və azərbaycanın xarici siyasəti*, “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı, 2005.
- Hüseynov Ş., *Müstəqilliyin çətin yolu... Biz hara gedirik*, “Azərənəşr”, Bakı, 1996
- Hüseynov Yunis, *Qarabağ*, Afpoliqraf, Bakı, 2018.
- İkinci Qarabağ müharibəsi, <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/52/2871/ikinci-qarabag-muharibesi.html>, [Erişim tarihi: 25.09.2021].
- İlham Aliyev ulusa seslendi! İşgalden yeni kurtarılan yerleşim yerlerini açıkladı, 04.10.2020 <https://www.haber.com/ilham-aliyev-ulusa-seslendi-ısgalden-yeni-kurtarılan-yerleşim-yerleriniacıkladi-401826/>, [Erişim tarihi: 26.09.2021].
- İlham Əliyev BMT Baş Assambleyasının 75-ci sessiyasının ümumi debatlarında videoformatda çıxış edib, <https://president.az/articles/40937>, [Erişim tarihi: 16.08.2021].

- İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Fəxri xiyabanda və Şəhidlər xiyabanında olublar, 08 noyabr 2020, <https://president.az/articles/45756>, [Erişim tarixi: 25.09.2021].
- İlyasov Vəli, “Sirkə nə qədər tünd olsa...”, *İki sahil*. Bakı, 2018.
- İsgəndərov Anar, “Erməni-daşnak birləşmələrinin türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımları”, *Azərbaycan müəllimi*, №12, 30 Mart 2012.
- İsmayıl Mahmud, Bağırova Maya, *Şəki xanlığı*, Azər nəşr, Bakı, 1997.
- Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi (Son Hunlar, Hazarlar, Ermenilər, Terekemeler)*, (Çevirmen: Yusuf Gedikli) Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- Kalankatuklu Moisey, Albaniya tarixi, Mxitar Qoş, Alban Salməsi (Tərcümə, müqəddimə, qeyd və şərhlərin müəllifi: Ziya Bünyadov), “Avrasiya Press”, Bakı 2006.
- Kurat Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye kadar*, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1987.
- M.F.Axundov ad. Azərbaycan Milli Kitabxanası, Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin təbliğində Aprel döyüşlərinin rolu, <http://anl.az/down/aprel-doyusleri.pdf>, [Erişim tarixi: 17.08.2021].
- Mahmudov Yaqub M., Şükürov Kərim K., *Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi, dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları 1639-1828*, Dörd cildə Birinci cild, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Bakı, 2009.
- Mahmudov Yaqub, Kərim Şükürov, *Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər*, Təhsil nəşriyyatı, 2005.
- Mehmetov İsmail, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi* (Eklemeler, Notlandırma ve Düzenlemelerle Türkçe Yayına Hazırlayanlar Ekber N. Necef- Şamil Necefov), Ötüken yayınları, İstanbul 2009.
- Mehmetov İsmail, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken, İstanbul 2009.
- Mehmetzade Mirza Bala, *Milli Azərbaycan Hareketi* (Yayına hazırlayan: Ahmet Karaca), Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları Ankara, 1991.
- Məmmədli Atamoğlan, *Ermənilərin gerçək tarixi*, Bakı, 2005.
- Məmmədov Eyruz, Məmmədov Ramazan. *Sumqayıt 1988: Cinayət və cəza*, “Nurlan”, Bakı, 2014.
- Məmmədov Ramazan, *Sumqayıt hadisələri Dağlıq Qarabağ problemi kontekstində*, Sumqayıt, 2010, s. 41.

- Məmmədov Z., “Azərbaycan Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrarası inteqrasiya sistemində”, *İqtisadiyyat qəzeti*, 5-11 iyul, 2002.
- Memmedova İradə, “Talış (Lenkeran) Hanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. V., Ankara, 2002 (ss. 101-112).
- Memmedova İradə, *Rusya ile İran Arasında Azərbaycan (Lenkeran Hanlığı)*, (çev. Şimşir Sebahattın), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- Memmedova Şelale, “Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Yıkılışı, Sovyet Düşünce Sistemi ve Kimliğinin Şekillenmesi (1920-1940'lı yıllar)”, İçinde: *Azərbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara 2021, (ss. 125-158).
- Musa Urud, *Zəngəzur (Elmi-publisistik nəşr)*, “Nurlar” nəşriyyatı, Bakı 2005.
- Mustafazadə Tofiq, *Qarabağ xanlığı*, Sabah, Bakı, 2010.
- Nadirov Asəf, “İqtisadiyyatın yeni inkişaf mərhələsi”, *Azərbaycan qəzeti*, 15 Sentyabr 2001.
- Nesibli Nesib L., Bağımsızlık Düşüncəsi ve Dış Politika: Varoluş Mücadelesinin Zorlu Yolu, İçinde: *Azərbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara 2021, (ss. 215-252).
- Nuriyeva İradə, *Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XXI. əsrin əvvəllərinədək)*, Mütərcim, Bakı, 2015.
- Ordubadi Məmməd Səid, *Qanlı illər: 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi* (Əsəri ərəb əlifbasından çevirən, sadələşdirən və çapa hazırlayan, Əkrəm Bağirov), “Qafqaz” nəşriyyat evi, Bakı 2007.
- Qafarov Tahir, *Azərbaycan Respublikasının əsrə bərabər on ili 1991-2001*, Bakı nəşriyyatı, Bakı, 2001.
- Qasimov Musa, *Beynəlxalq münasibətlər sistemində Azərbaycan*, “Gənclik”. Bakı, 1996.
- Quliyev Cəmil, *Azərbaycan tarixi aprel 1920- iyun 1941*, VI Cild, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, “Elm”, Bakı, 2008.
- Quliyeva G.C., *Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi münasibətləri (XVIII əsrin II yarısı)*, Nurlan. Bakı, 2002.
- Resulzadə M. E., *Kafkasya Türkleri*. Haz. Y. Akpınar, İ. M. Yıldırım, S. Çağın. TDAV yayınları, İstanbul, 1993.

- Resulzade Mehmet Emin, *Azərbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyyət-i teşekkülü ve şimdiki vəziyyəti)*, Azərbaycan Türkləri Kültür və Dayanışma Derneği yayınları, İstanbul 1990.
- Resulzade Mehmet Emin, *İstiklal Mefkuresi ve Gençlik: Esbab-ı Hezimetimize Aid Bir Mütalaa*, Amedi matbaası, İstanbul, 1925.
- Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.Putinin Azərbaycana rəsmi səfəri, Azərbaycan qəzeti, 24 fevral, 2006, s. 4.
- Saray Mehmet, *Azərbaycan Türkləri Tarihi*, İstanbul, 1993.
- Seyidzade Dilarə, *Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar*, Kitab Cəmiyyəti. Bakı, 1998.
- Soyqırım qurbanları: qadınlar və uşaqlar, <http://human.gov.az/az/view-page/92#.Ygi7gVVByM8>, [22.10.2021].
- Sumbatzadə Ə.C., İsmayılov M.Ə. vd., XIX əsrin birinci yarısında – Azərbaycan iqtisadiyyatı və sosial münasibətlər, *İçində: Azərbaycan tarixi*, Dördüncü cild (XIX əsr), “Elm”, Bakı 2000, (ss. 54-126).
- Süleymanlı Ebulfez, *Milletləşmə Sürecində Azərbaycan Türkləri*, “Ötügen” Neşriyat, İstanbul, 2006.
- Süleymanov Mehman, *Gülüstan müqaviləsi I Hissə*, “Elm və təhsil”, Bakı, 2014.
- Swietochowski, Tadeusz, *Müslüman cemaatın ulusal kimliyə Rus Azərbaycan'ı 1905-1920*, Bağlam yayınları. İstanbul, 1988.
- Şahmuradov A.Ş., “1991-1995-ci illərdə Azərbaycan – Rusiya münasibətlərindəki problemlərə dair”, *Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar Elmlər Seriyası*, №2, 2010 (ss.193-197)..
- Şərifli Məmmədəli, *IX əsrin II yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu, Bakı 2013.
- Şuşa Erməni İşğalından Kurtuldu, 08.11.2020, <https://qha.com.tr/haberler/susa-ermenistan-iggalindenkurtuldu/273535/>, [Erişim tarixi:26.09.2021].
- Tahirzadə Adalət, *Elçibey'le 13 saat*, Turan Kültür Vəqfi. İstanbul, 2001.
- Tahirzadə Ədalət, “*Qurtuluş və bütövlük yolu*”, Elçibəy kitabxanası nəşriyyatı. Bakı, 2003.
- Tahirzadə Ədalət, *Nadir Şah Afşar. (Tərcümeyi-hal oçerki)*, Kür Nəşriyyatı. Bakı, 2002.
- Təhməzova A.B., *Azərbaycan Respublikasının enerji diplomatiyasının imperativləri*, “GEO Strategiya” № 6. Bakı, 2014.

- Temizkan Abdullah, Şakirov Elçin, “Rusya’nın Kafkasya Siyaseti Üzerindeki Stalin Gölgesi”, *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı III/2 – Aralık 2017 (ss. 139-162).
- Toksoy Nurcan, *Revan’da Son Günler: Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine*, Orion, Ankara, 2007.
- Tomas de Vaal, *Qara Bağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaşı yollarında*, İlay MMC, Bakı, 2008.
- UN Security Council Resolutions on Nagorno-Karabakh, (Çevrimiçi) <https://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/or/13508.htm>, [Erişim tarihi: 15.09.2021]
- Vəlili (Baharlı) Məhəmməd həsən, *Azərbaycan. Coğrafi-təbii etnoqrafik və iqtisadi mülahizat*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1993.
- Vəliyev T.S., *İqtisad elminin nəzəri prinsiplərinin tarixi inkişafı*, “Elm”. Bakı, 1999.
- Xaçmaz rayonunun Xaraxoba kəndinin Palıdlı kəndi adlandırılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 22.11.2013, <https://president.az/articles/10460> Erişim tarihi: 19.08.2021.
- Xaçmazın iki kəndinə günəş Rusiyadan doğur, <https://www.azadliq.org/a/447768.html?fbclid=IwAR2JUOnXYRjEwbsRKzFE50W2F42dsIJBrc3fOCie7K-CCWd4yl2wxTeb8A>, *Azadlıq* qəzeti, [Erişim tarihi: 10.08.2021].
- Xalq qəzeti, İkinci Qarabağ müharibəsi – dövlətçilik tariximizin ən şərəfli səhifəsi <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/64386>, [Erişim tarihi: 18.09.2021].
- XX əsr Azərbaycan tarixi*, II cild, Apostroff. Bakı, 2014.
- Yaqublu Nəsiman, *Məmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası*, Kitab Klubu Nəşriyyatı. Bakı, 2003.
- Yaqublu Nəsiman, *Xocalı qırğını*, “Azər nəşr”, Bakı, 1992, s.38.
- Yeşilot Okan, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Say:36, 2008 (187 - 199).
- Yüceer Nasır, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu’nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara 1996.
- Zhemukov S. and Aktürk Ş., “The Movement Toward a Monolingual Nation in Russia: The Language Policy in the Circassian Republics of the Northern Caucasus”, *Journal of Caucasian Studies*, September 2015, Vol: 1, N.: 1 (pp. 35-71), p.40.
- Ziya Bünyadov, *Stalin Döneminde KGB Arşivlerinde Kırmızı Terör* (Türkiye Türkçesine aktaran: Sebahettin Şimşir), IQ Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Zülfüqarlı Məhərrəm, *Azərbaycan tarixinə yeni baxış*, Təhsil Nəşriyyatı, Bakı, 2007.

- Аббасбегили А., *Внешняя политика Российской Федерации в XXI веке*, “Элм”, Баку, 2005.
- Амальрик А. Просуществует ли Советский Союз до 1984 года?, *Погружение в трясину: Анатомия застоя*, Москва, 1991, (с. 643-683).
- Аракелов Р., *Нагорный Карабах: Виновники трагедии известны*, Шарг-Гарб, Баку, 1991.
- Балаев Айдын, *Азербайджанское национальное движение в 1918-1918*, “Елм”, Баку, 1998.
- Буниятов Зия, *Азербайджан в VII—IX вв.*, Изд., Изд-во АН Азерб. ССР, Баку, 1965.
- Верт Н. *История советского государства. 1900-1991*. Пер. с фр. Прогресс: Прогресс-Академия. Москва, 1992.
- Гасанова Мира, Россия признала Нагорный Карабах?, <https://zerkalo.az/rossiya-priznala-nagornyj-karabah/>, 04.09.2021, [Erişim tarihi: 26.09.2021].
- Геродот, *История* (Перевод и примечания Г.А. Стратановского), “Наука”, Ленинград 1972.
- Гусейнов И.А., “Историческое значение большевистского лозунга ‘Независимый Советский Азербайджан’”, *Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова*, No: 10, 1957 (с. 63-83).
- Дарабади П., *Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века*, “Элм”, Баку 1991.
- Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации, <https://web.archive.org/web/20201111084724/http://kremlin.ru/events/president/news/64384> 10.11.2020 [Erişim tarihi: 12.01.2022].
- Ибрагимбеили Хаджи Мурат, *Россия и Азербайджан в первой трети XIX. века (из военно-политической истории)*, Издательство «Наука» Главная Редакция Восточной Литературы, Москва, 1969.
- Интернациональная помощь XI Армии в борьбе за победу Советской власти а Азербайджане. Документы и материалы. 1920-1921 гг.* Азербайджанское Государственное Издательство, Баку 1989.
- Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле* (Редакторы-составители: Тамилла Мусаева, Адиль Мамедов), “Елм”, Баку 2003.
- Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле* (Редакторы-составители: Тамилла Мусаева, Адиль Мамедов), “Елм”, Баку 2003.

К истории образования Нагорно - Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918-1925: Документы и материалы. Азернешр, Баку 1989.

Коммунист, 1920, 2 декабря

Лисичкин С.М., *Очерки развития нефтедобывающей промышленности СССР*, Издательство Академии наук СССР, Москва, 1958.

Медведев Р., *Советский Союз. Последние годы жизни. Конец советской империи.* Полиграфиздат, АСТ Москва, 2010.

Протопопов А.С. Козьменко В.М, Елманова Н.С. *История международных отношений и внешней политики России (1648-2000)*, Аспект Пресс, Москва, 2003.

Санкт-Петербургские ведомости, 1905, 21 апреля.

Сахаров А. Н., *К вопросу о причинах распада СССР, СССР и холодная война*, Москва, 1995.

Страбон, *География* (Перевод, статья и комментарии Г. А. Стратановского), "Наука", Ленинград 1964.

Фурман Дмитрий, *Азербайджан и Россия: общества и государства*, Летний сад, Москва 2001.

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Azerbaycan-Rusya İhracat ve İthalat Raporu (2000-2020).....	64
---	----

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Petrol ve Doğalgaz Hasılatı (2000-2019)..... 59

ÖZGEÇMİŞ

Afgan Bakhshaliyev, Azerbaycan'ın Gence şehrinde dünyaya geldi. 2000-2011 yılları arasında Samuh İl Okulunda eğitim aldı. 2015 yılında Bakü'de Batı Üniversitesi Siyasi Bilimler Fakültesi Bölge Çalışmaları bölümünden mezun oldu. Lisans döneminde Azerbaycan Cumhuriyeti Diasporasıyla Çalışma Devlet Komitesi, Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Tarihi Enstitüsü, Azerbaycan Genç Diplomasi Birliği gibi kurum ve düşünce kuruluşlarında staj yaptı. 2019 yılında Karabük Üniversitesi Uluslararası Politik Ekonomi alanında yüksek lisansa başladı. Yayınlanmış bir kongre tebliği bulunmaktadır.